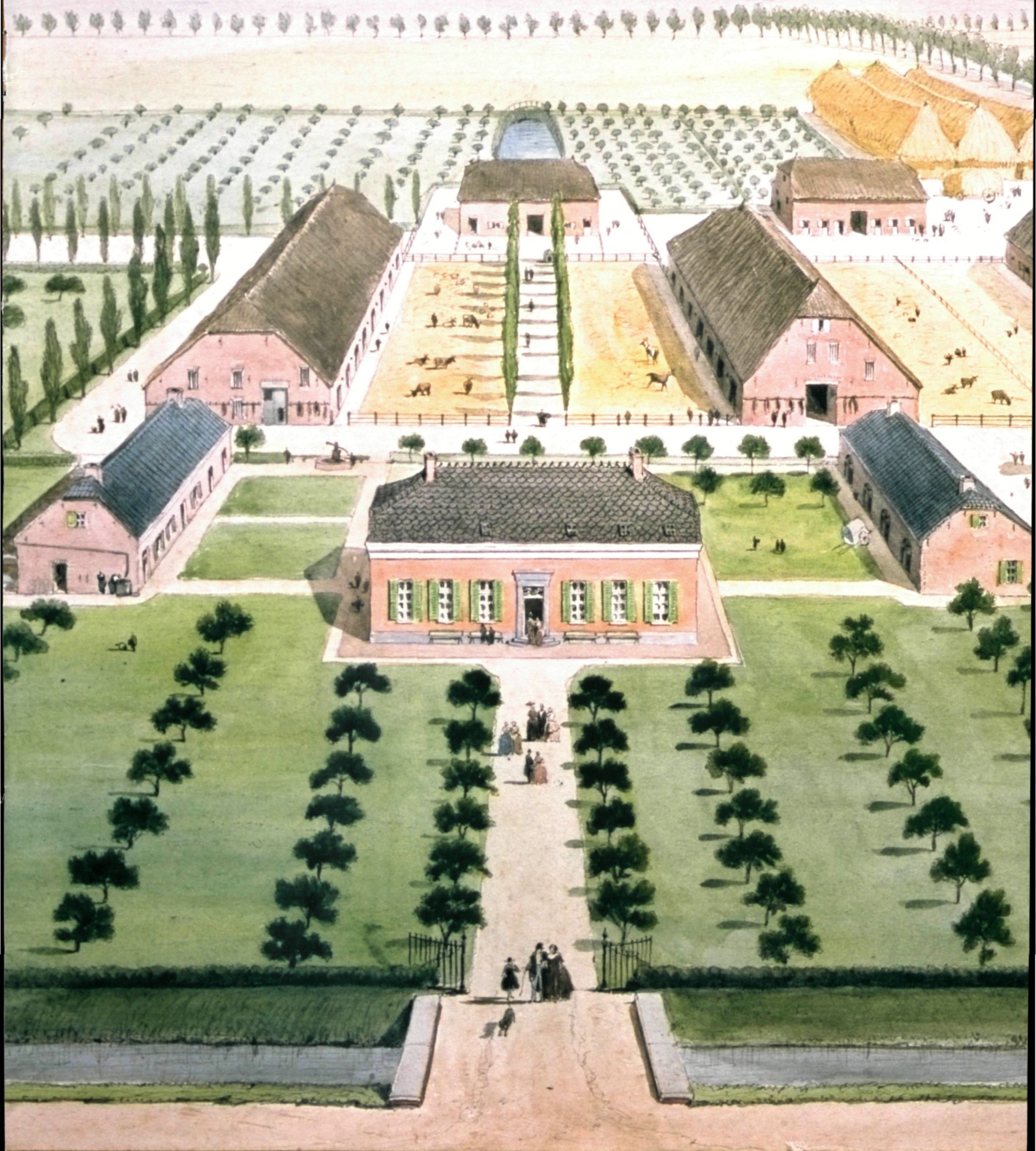

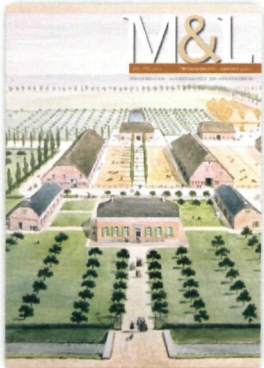
M&L

JAN.-FEB. 2015

TWEEMAANDELIJKS – JAARGANG 34 nr. 1

MONUMENTEN, LANDSCHAPPEN EN ARCHEOLOGIE

Aquarel uit 1859
door G. Vanderhecht van
de Prosperhoeve, zoals die eruitzag
kort na de bouw

Inhoud

Voorzitter

Kristien Verbraeken

Eindredactie

Marjan Buyle en
Peter Van den Hove

Kernredactie

Marjan Buyle
Rudy De Graef
Herman Van den Bossche
Peter Van den Hove

Redactie

Anna Bergmans
Jo Braeken
Marc De Borgher
Anton Erynck
Jos Gyselinck
Catheline Metdepenninghen
Dieter Nuytten
Dirk Pauwels
Paul Van den Bremt
Maarten Van Dijck
Thomas Van Driessche
Inge Verdurmen
Tom Verhofstadt
Linda Wylleman

Ereleden

Edgard Goedleven
Marcel M. Celis
Jo De Schepper
Suzanne Van Aerschot
Hedwig Van den Bossche
Christine Vanthillo

Het tijdschrift M&L is opgenomen in
het Vlaams Academisch Bibliografisch
Bestand voor de Sociale en Humane
Wetenschappen en gevalideerd als tijd-
schrift met *peer review*.

De verantwoordelijkheid voor de
gepubliceerde artikels berust uit-
sluitend bij de auteurs. Alle rechten
voor het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

Redactiesecretariaat

nancy.vandenbossche@
rwo.vlaanderen.be
Tel. 02 553 16 13

Abonnementen*

België: 40 €
(losse nummers: 7 €)
Buitenland: 65 €
CJP- of studentenkaart: 28 €
Uw abonnement gaat
automatisch in
na overschrijving op rek. nr.
IBAN BE 48 3751 1109 8627
BIC-code BBRUBEBB
van Monumenten &
Landschappen
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

* Zonder schriftelijke opzegging
vóór het einde van elk kalenderjaar,
wordt een abonnement automatisch
verlengd voor de volgende jaargang.
Tussentijds kunnen geen abbonemen-
ten worden geannuleerd.

Website

www.menl.be

Advertentiewerving

fabienne.vanmoerkercke@
yapado.com

Vormgeving

Bart Delva

Druk

die Keure - Brugge

Fotografie

Oswald Pauwels

Verantwoordelijk uitgever

Sonja Vanblaere
Koning Albert II-laan 19 bus 5
1210 Brussel

4

**Vijf eeuwen landbouw
en landschap in de polders
rond Doel**

Tim Soens en Iason Jongepier

22

**De Doelse Dijksequentie:
dijken op zoek naar
erfgoedwaarde**

Tim Soens en Iason Jongepier

38

**De grote schoone
schuere: historische
hoeves in de Wase polders**

Ewald Wauters

63

Summary

cvba **PROFIEL**

Restauratie en Monumentenzorg

Schilderijen en beelden (wel en niet polychroom) • Muurschilderingen en stuc • Papier • Meubilair (wel en niet polychroom) • Leder • Begassing • Carton-pierre • Keramiek • Proefrestauraties • Artisanale kalkverf • Rotsbepleistering • Vooronderzoek bestekken • Meetstaten en ramingen

TEL.: 056 32 38 12
FAX: 056 32 38 13

GUIDO GEZELLESTRAAT 23
8560 WEVELGEM

E-mail: info@rmp.be
GSM: 0475 82 56 26

M & L

Generiek

“Het schijnt dat daar de polder lag, een zingend land achter de dijken”

Dat het historisch polderlandschap rond Doel bedreigd is door de voortschrijdende havenuitbreiding, werd jaren geleden al door Wannes van de Velde bezongen. De schier surrealistische leefomstandigheden in de half verlaten dorpen zijn bekend. Vanuit de eeuwenlange geschiedenis van de polderlandbouw en de typische erfgoedlandschappen die hieruit ontstonden, houden Tim Soens en Iason Jongepier een vurig maar stevig onderbouwd pleidooi voor het inpassen van de erfgoedwaarden in de toekomstige ontwikkeling van het gebied.

Een unieke opeenvolging van ‘moderne’ zeedijken

De ovale ringdijk met de poëtische naam Zoeten Berm uit de 17de eeuw, de Nieuw-Arenbergpolder uit de 18de eeuw, de Prosperpolder uit de 19de eeuw en de Hedwigepolder uit de 20ste eeuw: een vrij intact bewaarde sequentie van wat in al deze periodes als een ‘moderne’ zeedijk werd beschouwd. Tim Soens en Iason Jongepier breken een lans voor de bredere integratie van de Doelse dijksequentie in de nieuwe plannen en pleiten voor een herwaardering van historische dijken in het Vlaamse kust- en rivierengebied.

Een groote schoone schuere, de sleutel opt slot

De hoog oprijzende schuren met hun indrukwekkende houten gebinten beheersen het silhouet van het polderlandschap. Uit toenmalige aktes leren we dat ze gebouwd werden volgens het sleutel-op-de-deur principe, met andere woorden ze werden volledig gebouwd door de eigenaar. De pachter daarentegen stond in voor zijn eigen meer bescheiden woonhuis. Ewald Wauters onderzocht de evolutie van deze polderhoeves, een eertijds indrukwekkend patrimonium dat stilaan verdwijnt. Deze monumentale hoevegebouwen vertellen nochtans elk hun eigen verhaal, dat zou kunnen verder gezet worden binnen de nieuwe natuurbestemming van het gebied.

Vijf eeuwen landbouw en landschap in de polders rond Doel

Tim Soens en Iason Jongepier

Het dorp Doel en de omringende polders behoren tot de meest gecontesteerde stukjes landschap van Vlaanderen. De uitbreiding van de Waaslandhaven op de linker Schelde-oever, recenter gevolgd door natuurcompensatie, brengen een ingrijpende transformatie van het historische polderlandschap met zich mee. Om de eigenheid van dit polderlandschap te kunnen behouden in toekomstige ontwikkelingen, moet dit landschap bekeken worden vanuit de landbouw-samenleving waarin het werd gevormd. Anderzijds dienen we het landschap ook als een samenhangend geheel te benaderen van landschapselementen zoals bodem en landgebruik, de infrastructuur van wegen, dijken en waterlopen, de perceelsinrichting, de historische bebouwing en de archeologische relictten. In een recent onderzoek naar het rurale erfgoed in de polders rond Doel werd daarom resoluut gekozen voor een geïntegreerde en gecontextualiseerde benadering van erfgoedwaarden (1).

Vijf eeuwen landbouw en landschap in de Doelpolder
(foto O. Pauwels)

De eigenheid van een polderlandschap

Wie anno 2014 het polderlandschap rond het veelbesproken dorp Doel doorkruist, ziet vooral de sporen van de grootschalige wijziging van dit gebied sinds de late jaren 1950, met de opeenvolgende uitbreidingen van de Waaslandhaven gevolgd door de ontwikkeling van nieuwe natuur sinds de jaren 1990. Het vaak brutale contrast tussen polder en haven, de prominente aanwezigheid van de kerncentrale, de afgebroken of verlaten huizen in dorp en polder, en het licht anarchistische landschap van verzet tegen de haven- en natuuruitbreidingen, roepen bij de meeste bezoekers steevast een gevoel van *Unheimlichkeit* op.

Achter en onder dit transitielandschap gaat echter nog altijd een robuust polderlandschap schuil. Wie te voet, met de wagen of per fiets de Oost- of West-Langeweg in de Doelpolder of de Nieuw-Arenbergstraat/Dreefstraat neemt, wordt zich bewust van de openheid en de vlakke van het landschap, de eindeloze kaarsrechte wegen, de dijken met hun bomenrijen en de dijkgehuchten, de geïsoleerde hoeses met kleine woonhuizen, maar grote schuren verspreid in het landschap. Een polderlandschap met kenmerken, die we ook elders in Vlaamse, Nederlandse of Noord-Duitse poldergebieden terugvinden. Of toch niet helemaal. Het is net die spanning tussen enerzijds de algemene regionale kenmerken van een polderlandschap en de specifieke lokale invulling ervan die de historische context vormt van waaruit we de individuele erfgoedwaarde van dijken, wegen, boerderijen, gehuchten en andere landschapselementen kunnen duiden en ook waarderen.

In 1996 publiceerde Adriaan Verhulst zijn nog altijd veel geciteerde synthese van landbouw en landschap in middeleeuws Vlaanderen (2), waarbij in de titel nadrukkelijk de link wordt gelegd tussen de landschapsevolutie enerzijds en de evolutie van landbouw- en landbouwsamenleving anderzijds. Vanuit deze traditie ontwikkelde Erik Thoen, zijn opvolger aan de Universiteit Gent, een *Sociaal-Agro-Systemische* benadering van rurale landschappen (3). De typologie en de geschiedenis van het landschap worden daarbij verklaard vanuit het regionale productiesysteem waarbinnen dit landschap vorm kreeg. Landbouwregio's worden in die

visie vooral gedefinieerd op basis van geografische ligging en bodemgesteldheid, in combinatie met sociale verhoudingen: bedrijfsgrootte (dominantie van kleinbedrijf of tendens naar schaalvergroting), relaties tussen boeren en grootgrondbezitters (eigendom of pacht) en inkomensstrategieën zoals specialisatie, marktgerichtheid, arbeidsintensieve of kapitaalsintensieve productie (4). Binnen het oude graafschap Vlaanderen, kunnen zo twee basisregio's onderscheiden worden: Kust-Vlaanderen en Binnen-Vlaanderen, met in elk van die regio's verschillende subregio's. Die agrosystemen en de cultuurlandschappen waartoe ze hebben geleid, zijn echter allesbehalve statisch. Zowel in Kust-Vlaanderen als in Binnen-Vlaanderen zijn land-

De vaak gefotografeerde *tristesse* van Doel
(foto O. Pauwels)

bouw en landschap ook voor de 19de eeuw voortdurend in beweging, waarbij elke verandering in de economische organisatie ook haar impact op het landschap had en vice versa.

Voor Kust-Vlaanderen stelden Tim Soens, Erik Thoen en Dries Tys daarbij een driedelige fasering van landbouw en landschap vast. Voor het jaar 1000 zien we in het kustgebied een *terpen-samenleving* van vrije kustbewoners, die ten volle het veelzijdige kust-ecosysteem van schor, slik en duin exploiteerden vanuit hoger gelegen woonplaatsen. Vervolgens onderging die samenleving een eerste transformatie door de bedijking en drainage van het kustgebied, gepaard gaande met een sterkere sociale hiërarchisering en een uitbreiding van de akkerbouw ten koste van de veeteelt. De samenleving bleef gebaseerd op een model van kleine zelfstandige boeren, de zogenaamde *peasants*, die landbouw combineerden met nevenactiviteiten zoals visserij, turfwinning, productie van industriële gewassen zoals de rode verfstof meekrap en andere.

Tussen de 11de en de 13de eeuw steeg de kustbevolking zeer snel, met een versnippering van het kleinbedrijf tot gevolg. Het polderlandschap anno 1300 was kleinschalig en dichtbevolkt, weinig vergelijkbaar met de 'lege' open poldervlaktes die in de vroegmoderne periode de norm werden. Vanaf het einde van de 13de eeuw kwam deze kustsamenleving in een zware ecologische en maatschappelijke crisis terecht, waarbij het klein boerenbezit plaats ruimde voor grootgrondbezit, en middelgrote tot grote pachtbedrijven de norm werden. Dorpscentra raakten ontvolkt – zeer sterk in het westelijk deel van de kustvlakte rond Veurne – en de bewoning verspreidde zich in de polder. De meest fragiele delen van het kustgebied raakten overstroomd in één van de talrijke stormvloed- of militaire inundaties die de late middeleeuwen en de 16de eeuw kenmerkten. Het kleinschalige kustlandschap van de middeleeuwse periode maakte plaats voor een rationeler, opener en grootschaliger landbouwlandschap. Dit is heel duidelijk in de gebieden die vanaf de 16de eeuw heringedijkt werden in overstroomd gebied en waar het middeleeuwse landschap verdween onder dikke lagen laat- en postmiddeleeuwse klei, zoals in een groot deel van de Wase Polders (5).

De polderlandbouw van de vroegmoderne periode was zeer competitief, marktgericht en grootschalig, wat deze landbouw en het polderlandschap waarin hij kaderde bovendien zeer geschikt maakten voor de grote veranderingen in de landbouw vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. De kleine bedrijven van Binnen-Vlaanderen beschikten over te weinig

land en een te geringe kapitaalsbasis voor de toenemende vereisten van mechanisering, specialisatie en schaalvergroting in de landbouw. De polderbedrijven en het polderlandschap leken daarentegen op maat gesneden van de 'nieuwe landbouw' na 1880, met vaak een grotere continuïteit van percelering, landschapsinfrastructuur en bedrijfsgebouwen tot gevolg.

Véél van deze algemene kenmerken van landbouw en landschap in Kust-Vlaanderen vinden we ook terug in de Polders rond Doel. De erfgoedstudie waaruit deze bijdrage voortvloeit (6), bracht daarnaast echter ook heel wat lokale factoren aan het licht die het landschap en de agrarische samenleving hun specifieke identiteit en uitzicht gaven, en van waaruit een erfgoedvisie op dit landschap kon worden vormgegeven. Deze factoren worden kort toegelicht.

De polders rond Doel vóór de Farnese-inundaties

In de landschapsgeschiedenis van de polders rond Doel vormen de Farnese-inundaties vanaf 1583 (7), waarover verder meer, een markante breuklijn tussen het (laat)middeleeuwse landschap dat enkel in de Doelpolder nog direct in het landschap zichtbaar is enerzijds, en de post-middeleeuwse inpolderingen die de structuur van het actuele landschap nog steeds bepalen anderzijds. Ook in de periode vóór 1580 kunnen echter landschappelijk en sociaal twee verschillende occupatiefasen onderscheiden worden, met enerzijds een eerste intensieve ontginnings- en bewoningsfase die voornamelijk in het licht van de veenontginning stond van de 12de tot de 14de eeuw en anderzijds een eerste volwaardige bedijkings- en inpolderingsfase waarbij het accent op akkerbouw en veeteelt lag in de 15de en 16de eeuw. Rond 1570 hadden die laatste inpolderingen geleid tot een duidelijke indeling van het studiegebied in onderscheiden polders, elk omgeven door eigen dijken en een eigen afwateringssysteem. Zoals we zullen zien, verschilde de geografie van die laatmiddeleeuwse polders duidelijk van de postmiddeleeuwse polderconfiguratie.

Over de eerste middeleeuwse ontginningsfase en de mogelijke relictten die deze ontginning heeft nagelaten in landschap of ondergrond, bestaat nog veel onduidelijkheid. In de middeleeuwen viel het studiegebied grotendeels onder de heerlijkheid Beveren, tot 1335 in handen van de dynastie van de heren van Beveren, tevens burggraven van Diksmuide en in het noorden begrensd door de grafelijke heerlijkheid Saeftinghe. Augustyn analyseerde het ontstaan en de ontwikkeling van

De dorpskern van Doel. Een stedenbouwkundig project uit de 17de eeuw

Vincent Debonne

Het valt de aandachtige bezoeker van Doel wellicht meteen op: de straten van de ontvolkte dorpskern zijn aangelegd volgens een regelmatig rasterpatroon. Dit historisch-stedenbouwkundig aspect van Doel werd recent onderzocht in een studie van de Universiteit Antwerpen, uitgevoerd in opdracht van het agentschap Onroerend Erfgoed (1).

Het dorp Doel ontwikkelde zich rond een kleine haven aan de linker Scheldeoever, aan de rand van Doelpolder die aangelegd werd in 1613-1614. In de nieuwe woonkern werden onder meer de land- en dijarbeiders van de Doelpolder gehuisvest. Uit onderzoek van geschreven en vooral cartografische bronnen blijkt dat het rastervormige stratenpatroon van de Doelse dorpskern wellicht kort na de bedijking van 1613-1614 werd gepland als onderdeel van het eerder uitgezette assensysteem van de Doelpolder (Engelsesteenweg, Westlangeweg, Oostlangeweg). Dit stratenpatroon van Doel uit begin 17de eeuw bleef zo goed als ongewijzigd. De enige verandering was dat de bebouwing in de 19de eeuw een opmerkelijke verdichting kende.

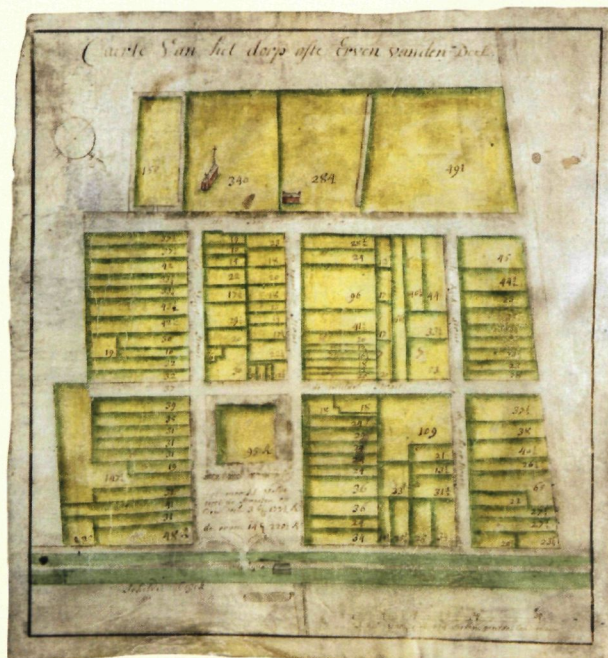
Vergelijkend onderzoek wijst de stratenaanleg van het landelijke dorp Doel aan als uniek voor Vlaanderen tijdens de 17de eeuw. Alleen in Zeeuws-Vlaanderen zijn vergelijkbare voorbeelden van een dergelijke dorpsaanleg te vinden.

Toch blijft Doel door de zeer gave bewaring van het stratenpatroon en de bescheiden uitbreiding van de bebouwing een buitengewoon stedenbouwkundig ensemble. Of er van de 17de-eeuwse dorpsaanleg ook nog materiële sporen bewaard zijn kan echter alleen door archeologisch en bouwhistorisch onderzoek worden uitgemaakt.

(1) SOENS T., JONGEPIER I. en VAN ONACKER E., *Een historische studie van het stratenpatroon van Doel*, onuitg. onderzoeksrapport Universiteit Antwerpen, 2014.

Luchtfoto van de dorpskern van Doel, huidige toestand (AGIV)

Het vermoedelijk oudste grondplan van Doel-dorp, uit de 17de eeuw (archief Kadaster Beveren, KVB, G51)

De openheid van het polderlandschap: Nieuw-Arenbergpolder bij Kieldrecht, met rechts de 17de-eeuwse dijk van de Oud-Arenbergpolder (foto O. Pauwels)

Kieldrecht en Verrebroek als systematisch ontwikkelde ontginningsdorpen, ontstaan op initiatief van de heren van Beveren, en in de eerste plaats gericht op de ontginning van de uitgestrekte moeren in de omgeving van beide kernen die gesitueerd waren op hoger gelegen zandige opduikingen, te midden van moerassige gebieden. Kieldrecht zelf is een van de jongere ontginningscentra, wellicht pas in of kort voor 1238 gesticht (8). Onmiddellijk ten noordwesten van het dorpscentrum van Kieldrecht, vinden we een tweede ontginningscentrum terug dat van belang is voor het Beverse kustgebied, met name Hulsterlo (ongeveer ter hoogte van het actuele Nieuw-Namen),

waar de norbertijnermonniken van Drogen een uithof exploiteerden rond een eigen kerk of kapel. De precieze chronologie en geografie van die veenontginnings zijn moeilijk exact vast te stellen. Naar analogie met bodemkundig onderzoek in naburige gebieden kunnen we vermoeden dat meer landinwaarts het veen dagzoomde tot in de late middeleeuwen (en we dus van open veenmoerassen kunnen spreken), terwijl meer Scheldewaarts het veen ook rond 1300 al bedekt was met sediment uit de Schelde. Zeker is dat de turfgraverij een aanvullend inkomen bood aan de vele kleine Kieldrechtse boeren, waarvan het grootste deel minder dan drie hectare land bewerkte:

	0-1 last	1-15 last	15-30 last	30-60 last	60-110 last	110-150 last	250-280 last	total N
0-1 ha	102	32	8	6	2	1		151
1-3 ha	41	23	12	9	3			88
3-10 ha	6	7	5	5	6	2	1	32
10-20 ha		1						1
+ 20 ha						1		1
 totaal N	149	63	25	20	11	4	1	273

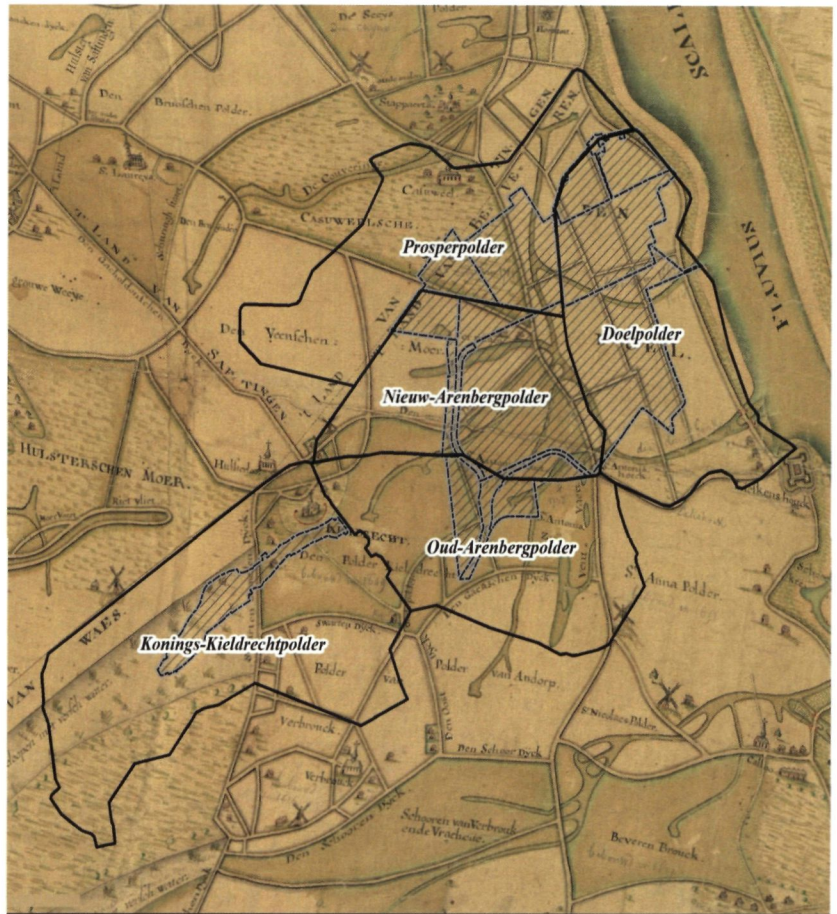
Bedrijfs grootte en turfexploitatie in Kieldrecht in 1394 (1 last = 10.000 blokken turf) (9)

Wanneer we rond 1570 voor het eerst een nauwkeurig inzicht krijgen in de geografie van het studiegebied, treffen we dit middeleeuwse (veen)ontginningslandschap enkel nog aan in het noordwestelijke deel van het gebied, overeenkomend met delen van de Prosper- en Nieuw-Arenbergpolders, onder de vorm van de moeren van Casuwele en Ter Venten.

In het zuidwestelijk deel van het studiegebied, ten zuiden van de zogenaamde Molendijk tussen Kieldrecht en Ter Venten, werd het landschap vanaf de 14de eeuw echter grondig gewijzigd door nieuwe inpolderingen, volgend op perioden van wateroverlast die het hele gebied ten zuiden en oosten van Kieldrecht troffen en wellicht een gevolg waren van zowel de veenontginning zelf als het geleidelijk opdringen van het getij op de Schelde (10). Al in de 14de eeuw werden delen van het gebied ingedijkt of opnieuw ingedijkt, maar veel raakte opnieuw overstromd in de periode 1375-1424.

Gedreven door geldnood en na zorgvuldig lobbywerk van een groep investeerders met banden in de Bourgondische administratie, verkocht hertog Filips de Goede in 1431 de schorren tussen Kieldrecht-dorp in het westen, de Molendijk en het moer van Ter Venten in het noorden, de Schelde in het oosten en de al eerder bedijkte Melsele- en Beverenbroek in het zuiden. De verkoop bracht uiteindelijk de enorme som van 2000 pond Groten Vlaams of ongeveer 60.000 daglonen van een meester-timmerman in die tijd op. Ten gevolge van deze zogenaamde slijkkoop van Aandorp werden in de 15de eeuw de Oude Polder van Kieldrecht, de polders van Aandorp, Sint-Anthonis-Zuid en Sint-Anthonis-Noord ingedijkt. Uit de verkoopakte blijkt dat de term schorren een heel diverse lading dekte. Behalve om recent opgeslibde gronden, kreken en slikken, ging het evengoed om moeren, weilanden of landerijen, rietlanden, *woestinen* en braaklanden (11). Zeker een deel daarvan werd ook vóór de bedijking al intensief gebruikt, zij het op basis van precaire gebruiksrechten die door de hertog en de investeerders met genoeg aan de kant werden geschoven. De bedijkingen na 1431 waren dus geen nieuwe ontginningen van maagdelijk kustgebied, wel pogingen om door middel van een verbeterde drainage en bedijking een intensievere vorm van grondgebruik mogelijk te maken, vooral gericht op akkerbouw.

Aan de hand van de talrijke kopieën van de overzichtskaart van de Wase Polders die cartograaf Horenbault rond 1575 vervaardigde en detailkaarten van delen van het gebied, kan de landschappelijke hoofdstructuur van het 16de eeuwse polder-

Legende

- Poldergrenzen 1850
- Studiegebied

0 1.000 2.000 3.000 4.000 m

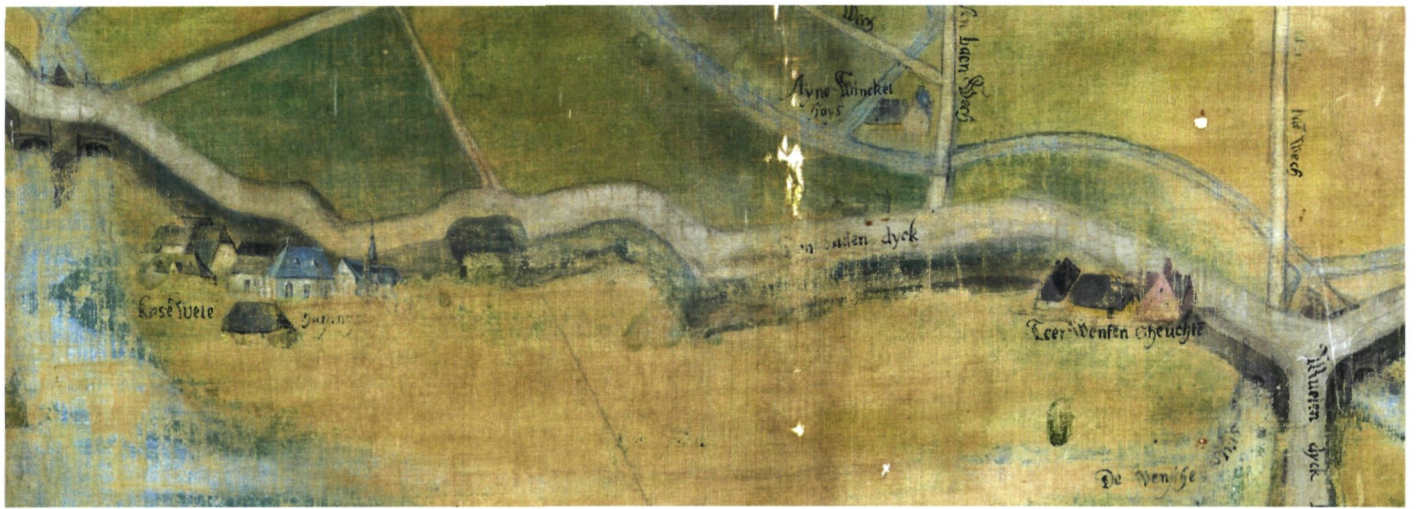

landschap (dijken, wegen, waterlopen en bewoningsconcentraties) redelijk nauwkeurig gesitueerd worden ten opzichte van het huidige landschap. Daarbij kunnen archeologische zoekzones worden afgebakend voor belangrijke bedolven sites zoals de gehuchten of turfhaventjes Ter Venten en Casuwele; de Molendijk tussen Kieldrecht en Ter Venten of de bewoningsconcentraties in de voormalige Luyspolder (nu onder de Prosper- en Hedwigepolders).

Machtige vroegmoderne polders, met dank aan Alexander Farnese

Op het eind van de 16de eeuw werd *tabula rasa* gemaakt met het middeleeuwse landschap. Niet door stormvloed, alhoewel die ook hier grote schade aanrichtten, maar door doelbewuste, militaire inundaties tijdens de Spaanse *Reconquista* van de Zuidelijke Nederlanden en het Beleg van Antwerpen onder Alexander Farnese in de jaren 1582-85. Toch mogen we ons niet laten verblinden door de watermassa's die we op vele 17de-eeuwse kaarten en prenten terugvinden. Opdrachtgevers hadden er alle belang bij het gebied zo desolaat

Projectie van de huidige polders en de afbakening van het studiegebied ruraal erfgoed op de Horenbault-kaart van 1575, latere kopie (ARA, Arenbergfonds, 1051, bew. I. Jongepier)

De dijkgehuchten Ter Venten en Casuwele op de figuratieve kaart van de 16de-eeuwse Doelpolder (Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, 451)

mogelijk voor te stellen. Immers, het dijkrecht overal in Europa bepaalde dat wie er niet in slaagde zijn land bij overstroming te herbedijken, dit land verloor aan de heer van het gebied. Met andere woorden: hoe 'leger' het verdrinken land, hoe meer eventuele rechthebbenden op verdrinken bezittingen afgeschrikt werden en hoe groter de aanspraken van de heer (12).

Het is zeker niet uit te sluiten dat heel wat landschapselementen uit de middeleeuwse bewoningsfase nog lange tijd zichtbaar bleven in het overstromde landschap en dat ook een deel van de bewoners in het gebied bleef en er actief bleef in de landbouw en andere bezigheden (13). In het

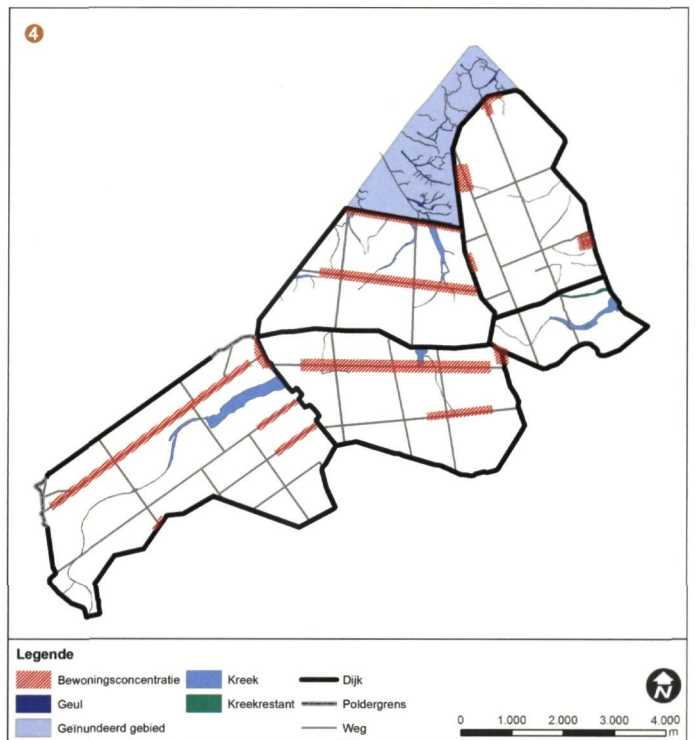
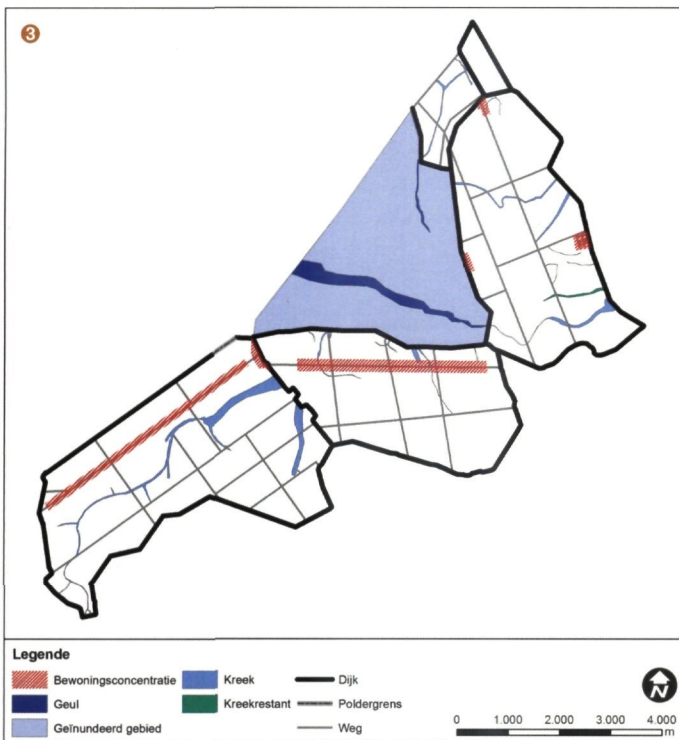
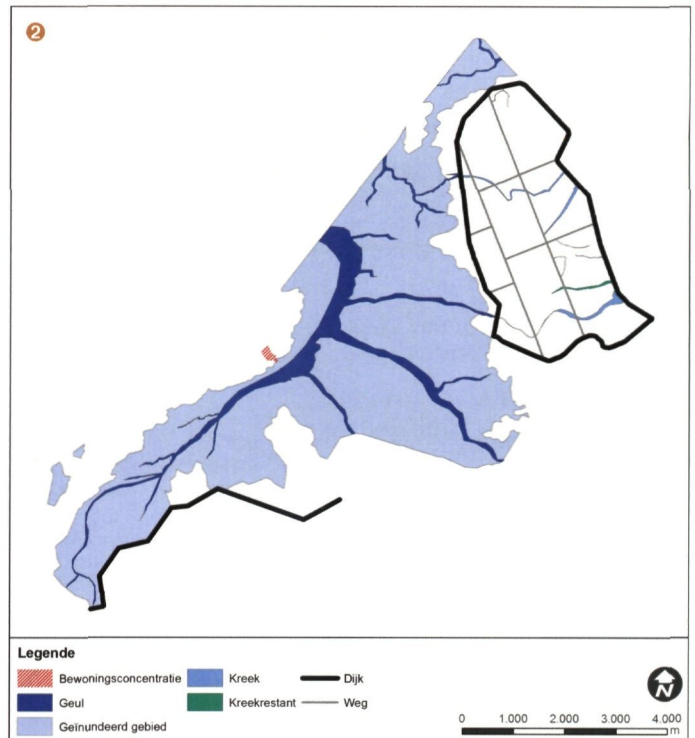
studiegebied was de impact van de inundaties wellicht het geringst in de hoger gelegen Doelpolder. Ook al werd ook deze polder na de val van Antwerpen in 1585 als geïnundeerd beschouwd, toch bleef hij als een duidelijke *landmark* in het overstroomde gebied zichtbaar, zoals blijkt uit kaarten en afbeeldingen van rond 1600. Bij de herinpoldering werd dan ook de 16de-eeuwse landschapsstructuur, en met name de centrale dambordvormige weginfrastructuur, gevormd door de Oost- en de Westlangeweg met verscheidene dwarswegen, integraal bewaard, zij het in ingekorte vorm.

Toen het Twaalfjarig Bestand van 1609 tot 1621 tijdelijk een einde maakte aan de vijandelijkheden tussen de Spaanse Habsburgers en de Republiek der Verenigde Provinciën, vatten grootgrondbezitters in Noord en Zuid enthousiast de herbedijking van het gebied aan, waarbij samenwerking van protestanten en katholieken eerder als een voordeel dan als een nadeel werd gezien (14). In die relatief korte bestandsperiode werden zowel de Doelpolder in 1613-14 als de polders van Sint-Anna en Ketenisse in 1613-1614, de polders Rode Moer in Zalegem, Sint-Gillisbroek in Hoog-Verrebroek; Turfbanken, Beverenpolder, Vrasenepolder en Extensiepolder, alle in 1615-1622, drooggelegd. Toen na de dood van aartshertog Albrecht de oorlog opnieuw opflakkerde, vielen ook de herinpolderingen stil. De Konings-Kieldrecht polder verkreeg haar octrooi in 1617 nog net voor het uitbreken van nieuwe schermutselingen, maar de werken lagen vervolgens een tijdlang stil.

Na de Vrede van Münster werden de inpolderingen snel hervat, met de realisatie van de Kallopolder in 1649-1653, de Konings-Kieldrecht polder in 1649-1654, de Luyspolder in 1650 en het Paardenschor rond 1650. Later volgden nog de kleine Real- en Krankeloonpolders, voorzien van een zomerdijk in

De verdrinken polders tussen Kieldrecht op de voorgrond en Verrebroek op de achtergrond, uit het *Album van de heerlijkheid Beveren*, in 1602 vervaardigd in opdracht van Karel de Croÿ (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Arenberg, LA4413)

1663 en definitief ingepolderd in 1677, de Oud-Arenbergpolder in 1667-1688 en de Nieuw-Arenbergpolder, voltooid in 1784.

De namen van de laatste twee polders verraden de nauwe betrokkenheid van de Hertogen van Arenberg, één van de belangrijkste Europese adellijke families, bij de bedijkingen. De hertogen van Arenberg verwierven in de vroege 17de eeuw via erfenis de heerlijkheid Beveren met inbegrip van het grote slikken- en schorregebied dat door de Farnese-inundaties ontstaan was. Aanvankelijk

interesseerden ze zich maar matig voor de herinpolderingen in het gebied, die het initiatief bleven van consortia van stedelijke en adellijke investeerders. Als heren van het gebied verleenden de hertogen van Arenberg hun naam aan de 17de eeuwse Oud-Arenbergpolder, maar ze verwierven er uiteindelijk slechts enkele kavels grond. De 18de-eeuwse Nieuw-Arenbergpolder daarentegen was echter wel een quasi zuivere Arenberg-onderneming, waarbij de Arenbergs de volledige indijking leidden en financierden en de op één na exclusieve eigenaar van het drooggelegde gebied

De opeenvolgende inpolderingsfasen rond Doel:

- (1) laatmiddeleeuwse inpolderingsfase van 1570;
- (2) rond 1615-20, na de herbedijking van de Doelpolder;
- (3) na de inpoldering van de Oud-Arenbergpolder in 1690;
- (4) na de inpoldering van de Nieuw-Arenbergpolder in 1790

werden. Dergelijke actieve grondpolitiek paste geheel in de verlichte land- en landbouwpolitiek van vooruitstrevende edellieden en vorstenhuizen in deze periode, waarbij een bekommernis om het eigen inkomen naadloos aansluiting vond bij het bredere staatkundig streven naar een efficiëntere en hogere landbouwproductie (15). Ook de 19de-eeuwse Prosperpolder en de vroeg 20ste-eeuwse Hedwigepolder waren zuivere Arenberg-ondernemingen, een opmerkelijke anomalie in de geschiedenis van de inpolderingen in het Vlaamse kustgebied.

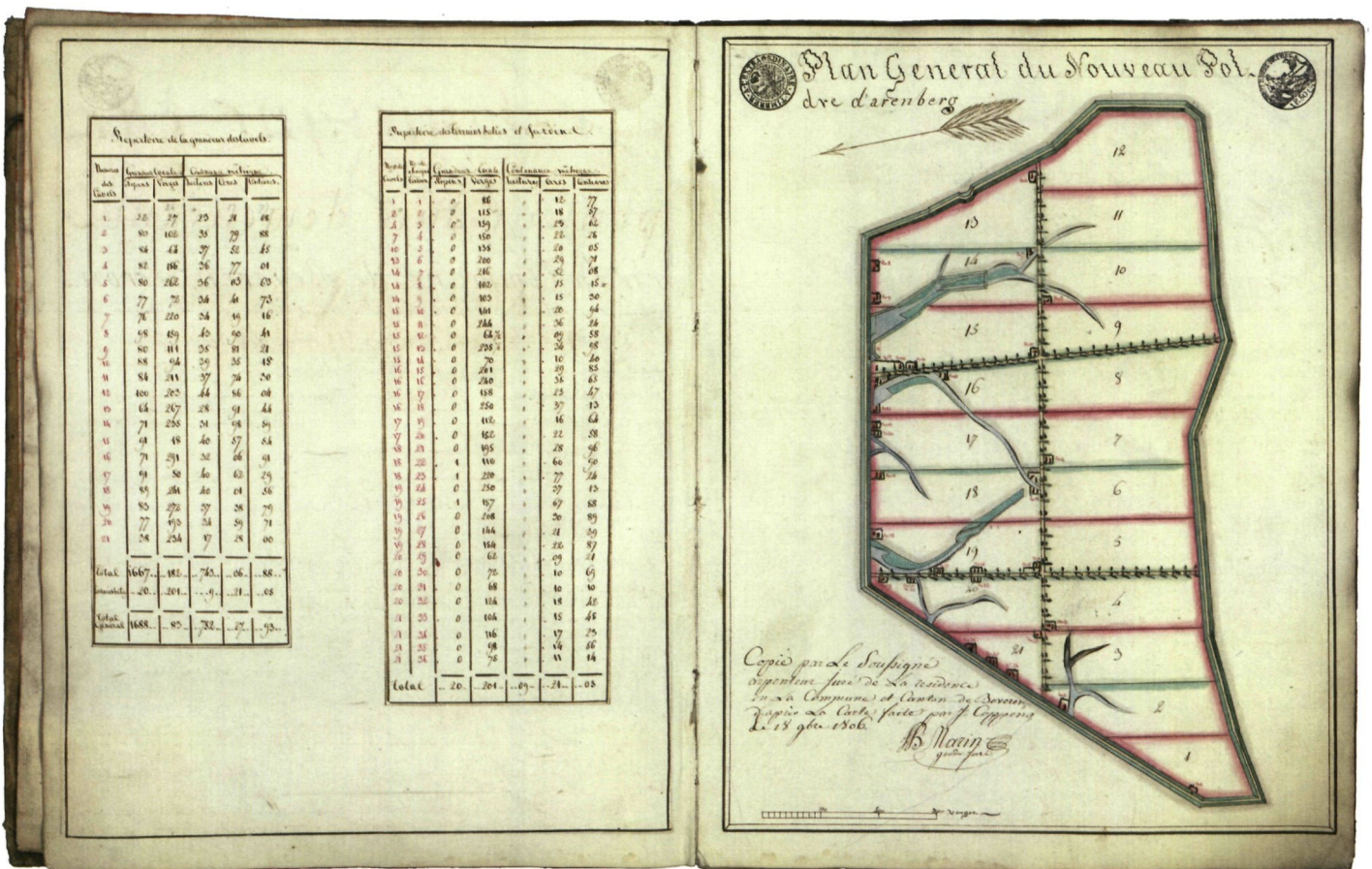
Landschapsmodernisme in de polder

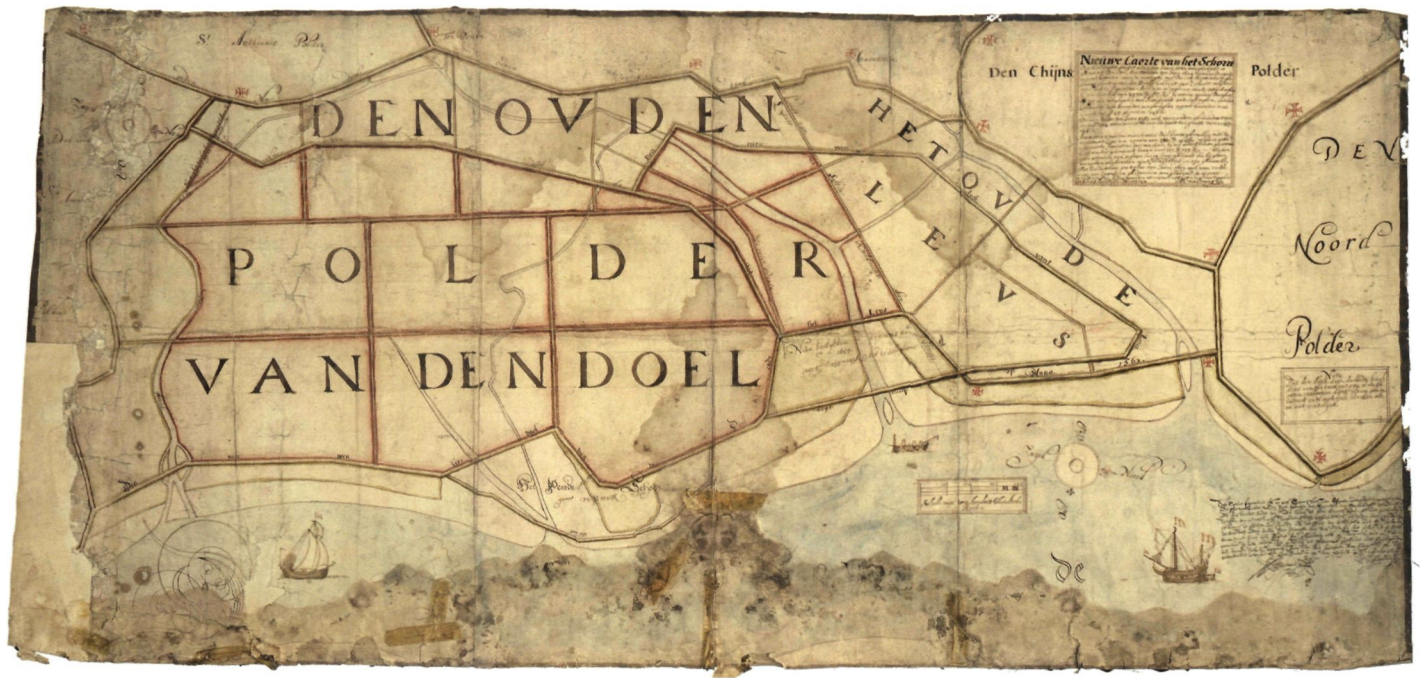
In het zuidelijk deel van de Wase Polders, tussen de zandrug van Verrebroek en de *Hoge Landen* van het Land van Waas, was de ruimte te beperkt voor echt grootschalige inpolderingsprojecten. Maar in het centrale overstromingsgebied van het Saeftingher Gat, tussen Kieldrecht en Doel konden investeerders, landmeters en cartografen alle remmen los laten en een landschap creëren dat tegelijk uitermate utilitair en een architecturale ode aan de rechte lijn en de rationele vorm was. De grote Scheldepolders zowel als de Kallopolder, de beide Arenbergpolders en de Prosperpolder, elk meer dan 800 hectare, werden niet vanuit het landschap vormgegeven, maar werden uitgetekend op de tekentafel van een landmeter of cartograaf en

vervolgens geïmplementeerd in het landschap. Daarbij werd ook steeds minder rekening gehouden met de natuurlijke ecologie en hydrografie van het overstromingsgebied. Het ontwerp van een polder als Nieuw-Arenberg, bedijkt vanaf 1783, laat een haast modernistisch aandoende landschapstaal zien, waarbij dijken, wegen en perceelsindeling/kavelstructuur de resterende geulen in het landschap maximaal trachten te negeren.

Ook de Doelpolder waarvan de hoofdstructuur teruggaat op de bedijking van 1567, vertoont reeds het karakteristieke poldergrid bepaald door de evenwijdige lijnen van de Oost- en de West-Lange-weg in rechte hoek doorsneden door een aantal zijwegen. Ook op het primitief kadaster van rond 1830 is de steeds verder gaande tendens naar landschapsrationalisatie goed te merken. Hoe recenter de polder, hoe homogener en groter de percelen. De oudste polder, Doel, was al van het begin in handen van een groter aantal investeerders dan pakweg de Nieuw-Arenbergpolder met slechts twee oorspronkelijke eigenaars. Maar vooral door erfverdeling en verkopen werden de polders steeds meer versnipperd. De Prosperpolder was in 1846 volledig eigendom van de hertogen van Arenberg. In 1830 waren er in de Nieuw-Arenbergpolder slechts twee eigenaars, de hertogen van Arenberg en de Gentse rentenier T. De Jonghe, en nog eens 27 mensen die een huis

Plan général du nouveau poldre d'Arenberg, 1806
(Brussel, Algemeen Rijksarchief, Arenbergfonds, 247)

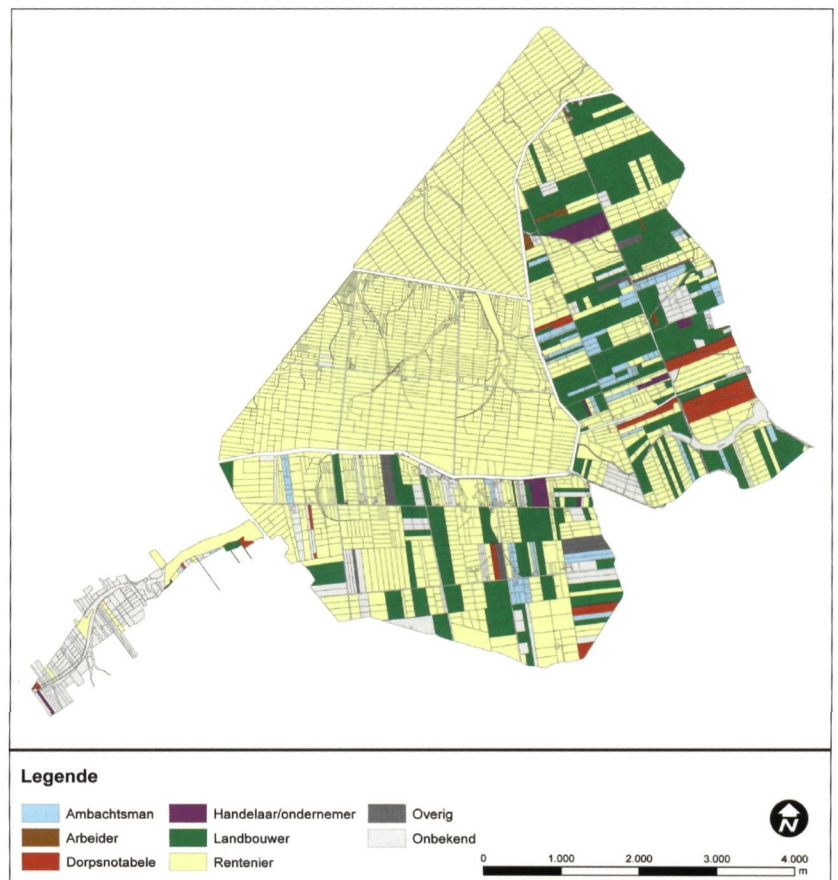

Het poldergrid van de Doelpolder op een proceskaart uit 1655, noorden rechts op de kaart. De grote 16de-eeuwse en de kleinere 17de-eeuwse Doelpolder zijn boven elkaar afgebeeld (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen, II 8623, kaart Vinalmont)

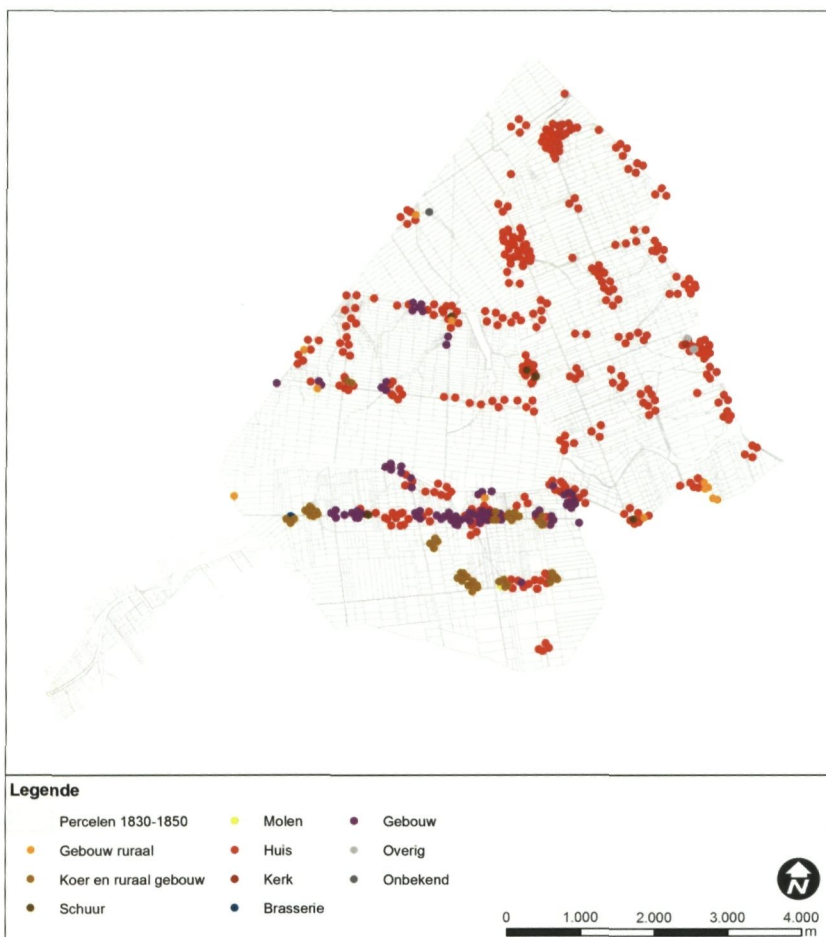
maar geen grond bezaten, een veel voorkomende situatie in de Wase Polder, voor 1093 percelen van in totaal 852,66 ha. In de Oud-Arenbergpolder waren er 164 eigenaars voor 1241 percelen of 1103,51 ha. In de Doelpolder, het dorp niet inbegrepen, waren er 227 eigenaars voor 1680 percelen van in totaal 1215 hectare, waarvan 64 personen weliswaar niet meer dan hun huis zonder de grond bezaten. In de Doelpolder hadden lokale boeren rond 1830 reeds 34% van de poldergrond in handen, tegenover 47% voor niet in de polder wonende grootgrondbezitters. Het verstrijken van de tijd speelde duidelijk in het voordeel van de boeren, waarbij succesvolle pachtboeren zich meer en meer gingen inkopen in de regio waar ze woonden en werkten, een proces dat ook in de naburige Zeeuws-Vlaamse polders al meermaals werd vastgesteld (16). Toch was van een echte fragmentatie van het landschap en het grondbezit geen sprake, aangezien dergelijke fragmentatie de competitiviteit van de commerciële polderlandbouw in het gedrang zou hebben gebracht. De polder bleef opgedeeld in relatief homogene blokken, die doorgaans in bezit waren van één eigenaar, en door één landbouwer gebruikt werden (17).

Uit de eigendomsstructuur en de noden van de vroegmoderne landbouw, kunnen we ook het bewoningspatroon van de polders rond Doel verklaren. In de kustpolders langsheen de Noordzee verspreidde de bewoning zich in de vroegmoderne periode, waarbij de middeleeuwse dorpscentra ontvolkten en grote geïsoleerde boerderijen zich verspreidden over de polder. In de recenter ontgonnen Wase Polders vinden we deels dezelfde logica terug, maar zien we anderzijds een veel

GIS-reconstructie van de verkaveling van de Doelse polders rond 1850, ingekleurd al naargelang het beroep van de eigenaar (fig. 1. Jongepier, op basis van Archief Kadaster Gent, Primitief Kadaster Beveren en Popp-kaart Doel-Kieldrecht)

Rijbebouwing in de Oud-Arenbergpolder plaatselijk verdichtend tot het gehucht Wambuys
(Ferrariskaart van 1777)

Bebouwing in de polders rond Doel op het Primitief Kadaster (1830-1850), merk vooral in de Oud- en Nieuw-Arenbergpolder de centrale bewoningsassen op (GIS-reconstructie I. Jongepier)

systematischer inplanting van boerderijen langs-
heen grote ontginningsassen: de centrale wegen en
de dijken, waardoor typologisch het kenmerkende
beeld ontstaat van een middeleeuwse *Marschhufen-
siedlung* of moerasontginningsdorp, met de akkers
in blok aansluitend op de aan de weg of dijk
gelegen hoeve (18). Door invulling van de tussen-
liggende percelen in de loop van de 19de en 20ste
eeuw, vaak met arbeiderswoningen, evolueerde
deze bewoning in de Arenbergpolders tot een
lintbebouwing, of tot lineaire gehuchten zoals het
gehucht Wambuys in Oud-Arenberg. Enkel in de
oudere Doelpolder zijn de boerderijen meer
verspreid in het landschap.

Met de aanleg van de Prosperpolder in 1846 begon
een nieuwe fase in de landschapsinrichting van de

Wase Polders. Deze polder werd door de hertogen
van Arenberg niet ingericht als een conglomeraat
van pachtboerderijen, maar wel als één gigantische
landbouwexploitatie, aanvankelijk centraal
geëxploiteerd vanop de Prosperhoeve. Later werden
drie bijkomende hoeves gebouwd: de Antoniushoeve,
de Petrushoeve en de Engelbertushoeve, en in 1898
werd toch overgeschakeld op het pachtsysteem (19).
De ruimtelijke organisatie van de Prosperpolder
bleef echter aanzienlijk grootschaliger dan in de
naburige polders.

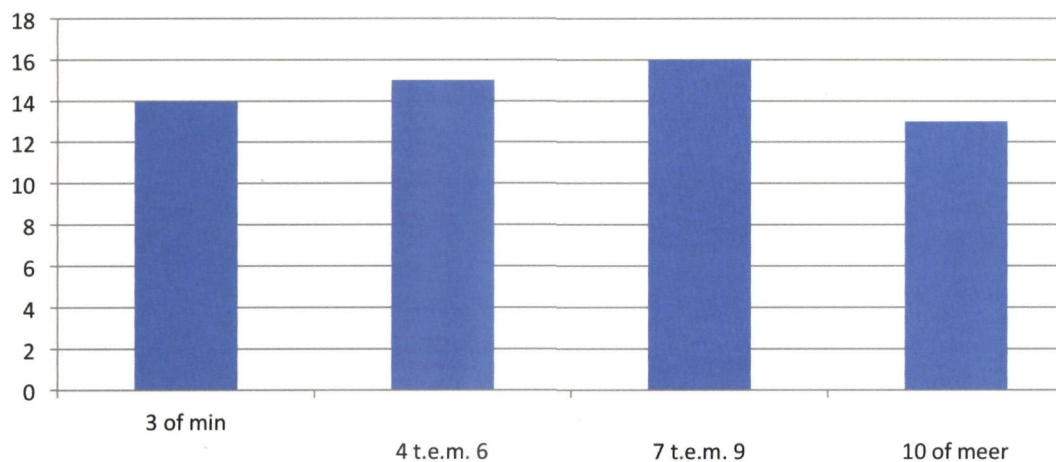
Polderboeren in actie: een dynamische en risicovolle landbouw

De vruchtbare poldergronden en de grootschalige,
rationele perceelsindeling nodigden in combinatie
met stedelijke marktprikkels uit tot een uitermate
commerciële en grootschalige landbouw, waarbij
een zestal paarden per boerderij de norm was, en
bedrijven met meer dan 10 paarden géén
uitzondering waren. De polderboeren van de 17de
en 18de eeuw volgden daarbij een marktgerichte en
risiconemende bedrijfsstrategie, bijna exclusief
gericht op akkerbouw. In tegenstelling tot polders
in de streek rond Veurne bleek veeteelt van veel
minder groot belang te zijn in de Wase polderland-
bouw en was de commerciële uitbouw er vooral
geënt op de graanteelt (20).

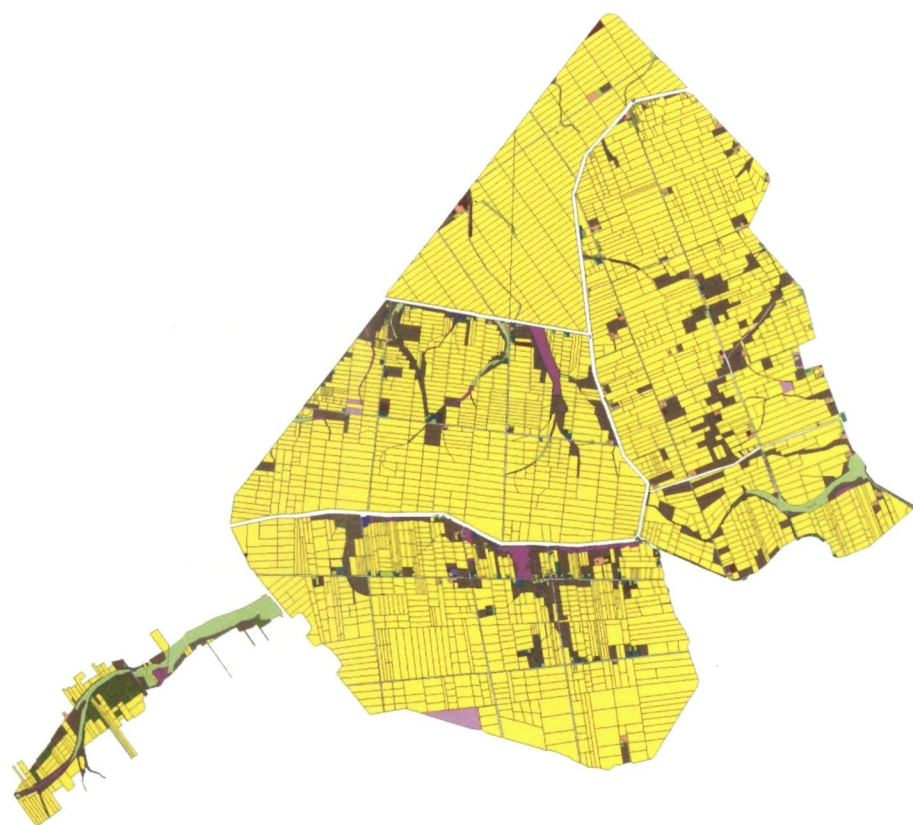
De reconstructie van het teeltplan van Kallose
polderboeren en de analyse van het vroeg 18de-
eeuwse register van de Doelse griffier Jan
Vergouwen met gegevens over uitgevoerde land-
bouwproducten uit Doelpolder leren ons dat gerst
zonder twijfel het vlaggenschip was van de Kallose
en Doelse landbouwers. Pachtboeren en boeren-
eigenaars uit Kallopolder namen beduidend meer
gerst op in hun rotatieschema (ongeveer 30 à 50%)
dan tarwe (ongeveer 10 à 20%) (21).

Het register van de Doelse griffier Vergouwen
bevat de certificaten die de griffier in volle Spaanse
Successieoorlog moest uitreiken aan graanladings
die van Doel naar Antwerpen werden verscheept.
Met die certificaten konden de schippers in de
Antwerpse tolkantoren bewijzen dat het graan
geteeld was in Doel en bijgevolg genoot van

Paarden/bedrijf Doel 1696

Gemiddeld paardenbezit op de Doelse boerderijen in 1696 (T. Soens, gebaseerd op Rijksarchief Beveren, Oud Gemeente-archief Doel, 479)

De dominantie van akkerland in de Doelse polders rond 1830, met het weiland beperkt tot de smalle zones rond de voormalige krekken (GIS-reconstructie I. Jongepier, gebaseerd op Primitief Kadaster Doel-Kieldrecht)

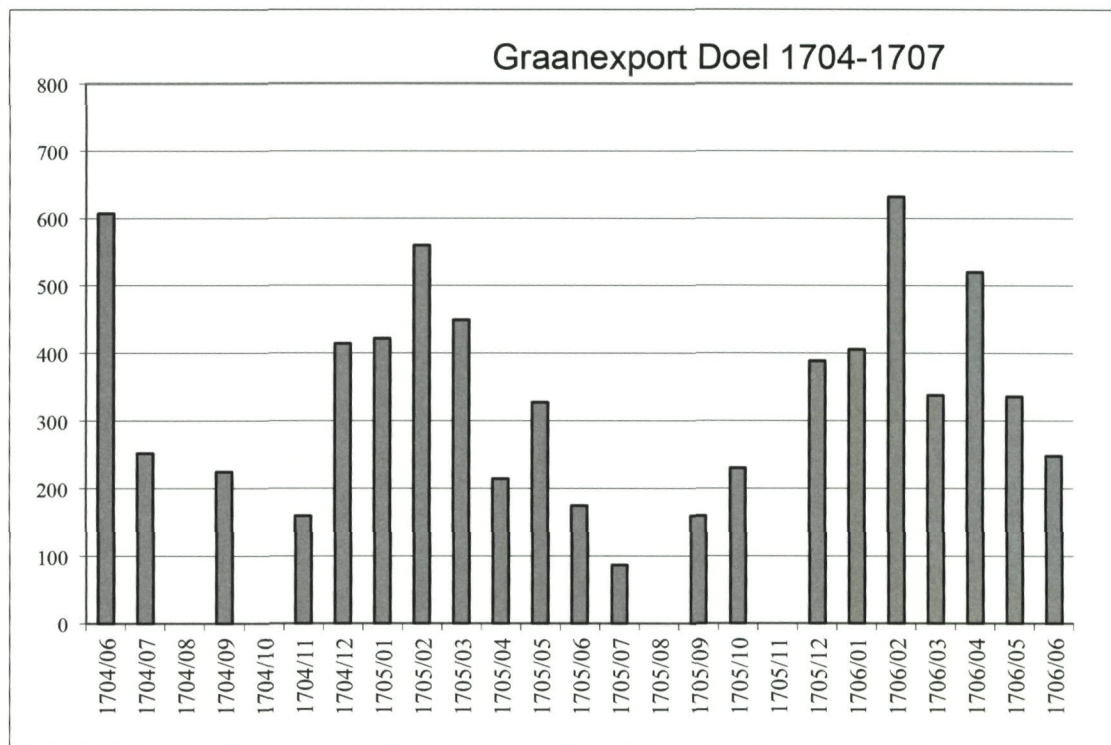
p002934_010_fig15

Legende

Aanwas dijk	Gebouw ruraal	Landbouwgrond	Water
Begraafplaats	Houtaanplant	Moeras	Weg
Boomgaard	Huis	Molen	Weiland
Brasserie	Kerk	Niet omschreven	Overig
Café	Koer	Schuur	Onbekend
Dijk	Koer en ruraal gebouw	Tuin	
Gebouw	Kreek	Voor de grond	

0 1.000 2.000 3.000 4.000 m

belastingvrijstelling. De inhoud van de scheepsladingen onthult eveneens een specialisatie in de commercieel interessante gerstteelt: de helft (50,7%) van de ladingen bestond uit gerst, tegenover 28,8% haver, 11,6% tarwe en 5,4% bonen. De Antwerpse, en wellicht ook Mechelse en Brusselse brouwers die gerst nodig hadden als biergrondstof, vormden voor de Doelse en waarschijnlijk ook de Kallose polderboerderijen de belangrijkste afnemers. De verscheping van een vijfde gewas, koolzaad (3,4%), concentreerde zich in de zomer van 1706. Koolzaad werd in de polders vaak gezaaid na een periode van braak, of op nieuw ingepolderde stukken land, wat de beperkte maar geconcentreerde aanvoer verklaart. De afschriften van de uitgereikte certificaten bieden tevens de unieke kans om kwantitatief het belang van de graanafzet en de marktgerichtheid van de Doelse landbouw te analyseren. Tussen 8 mei 1704 en 17 maart 1707 vertrokken 70 scheepsladingen graan uit Doel naar Antwerpen, goed voor een totaal van 39.530 viertel graan of 11.884 hectoliter. Dit betekende een gemiddelde lading van ongeveer 169 hectoliter, tien tot dertien ton, per schip.

De graantransporten vanuit Doel vertonen een duidelijk cyclisch patroon: in de maanden na de oogst vertrokken nauwelijks schepen vanuit Doel naar Antwerpen. De transporten namen pas toe vanaf de wintermaanden en bereikten een piek in het voorjaar, van februari tot mei. Alleen het cyclische verloop van de marktprijs kan dergelijk patroon verklaren: de Doelse landbouwers verkochten hun graan niet in de nazomer en herfst,

wanneer de aanvoer groot en de prijzen laag waren. Ze verkozen hun voorraden aan te houden tot na de winter, wanneer de prijzen een stuk hoger lagen. Ook de Kallose polderboeren sloegen althans een deel van hun granen op en stelden de verkoop ervan uit tot gunstige marktperiodes (22). Deze marktspeculerende houding kon natuurlijk maar nagevolgd worden als men voldoende opslagcapaciteit had om het graan te bewaren tot het voorjaar. De monumentale polderschuren kwamen tegemoet aan deze vereiste (23).

Pas in de tweede helft van de 19de eeuw kwam er onder invloed van de massale graanimport uit Amerika een einde aan de graanspecialisatie van de Doelse polders: terwijl de landbouwtelling van 1846 nog meer dan 1200 hectare gerst- en tarwe-land in Doel en Kieldrecht laat zien, vermindert dit in 1895 tot ongeveer 800 hectare. Het verminderde areaal van de graanbouw wordt in 1895 ingenomen door bieten (366 hectare suikerbieten en 107 hectare voederbieten), maar ook door weiland. De oppervlakte permanent weiland verdubbelt bijna van 395 naar 745 hectare. De agrarische vergroening van de Doelse polders, met behoorlijk wat weiland en ook een behoorlijke rol voor veeteelt, is dus een relatief recent fenomeen.

De eigenheid van de Wase Polder in vergelijking met bijvoorbeeld Zeeuws-Vlaanderen of de Kust-Vlaamse polders, ligt in het hoge risicoprofiel van de *Ancien Régime* landbouw: de regio bleef tot de eerste helft van de 19de eeuw een gemilitariseerd grensgebied dat staatkundig betwist werd tussen de

Republiek en de Zuidelijke Nederlanden. Een heropflakkering van het oorlogsgeweld zorgde steevast voor een militaire onderwaterzetting (het laatst door de terugtrekkende Duitse troepen in 1944). Maar daarnaast bleken de nieuw ingedijkte gebieden zeer overstromingsgevoelig. Zo overstroomde de pas bedijkte Kalloppolder in de eerste 30 jaar van zijn bestaan maar liefst drie keer: in 1651, 1661 en 1682. Het hoge risicoprofiel van de Wase polders zorgde ervoor dat heel wat stedelijke grootgrondbezitters weinig geneigd waren tot duurzame investeringen in de polder, en bijvoorbeeld systematisch niet investeerden in woonhuizen op hun pachtboerderijen. Het verklaart eveneens waarom ondernemende boeren heel snel een aanzienlijk deel van hun grond konden kopen van de grootgrondbezitters. Voor de naburige Kalloppolder werd recent door Pieter De Graef op basis van zogenaamde *staten van goed* na overlijden van de eerste generatie landbouwers overtuigend aangetoond dat het belangrijkste initiatief in de polderlandbouw niet uitging van afwezige grootgrondbezitters en grote pachtboeren, maar wel van vaak middelgrote, eigeengeëfde boeren, die zelf minstens een deel van hun boerderij in eigendom bezaten en sneller bereid bleken tot risicovolle investeringen dan de meer conservatieve stedelijke grootgrondbezitters (24).

Een laatste bijzonderheid van de Doelse polderlandbouw vloeit voort uit de relatief geïsoleerde ligging, waarbij arbeidskrachten zoveel als mogelijk

ter plaatse dienden te worden gehouden, en niet zoals elders in het Vlaamse poldergebied tijdens de oogstmaanden uit het dichtbevolkte Vlaamse binnenland konden worden aangevoerd. Dit betekende dat landarbeiders in de polder zelf moesten worden gevestigd: in de dorpskernen van Doel of Kieldrecht maar ook in één van de talrijke dijkgehuchten die ontstonden in de polder, en vooral in de Doelpolder tot een merkwaardige landschappelijke dualiteit tussen de grote hoeves in het centrum van de polder en de woningen van landarbeiders, gemarginaliseerd aan de voet van de dijken. Dit is het duidelijkst in de Doelpolder, die zeker tot de inpoldering van de Nieuw-Arenbergpolder in 1783 over land vrij moeilijk bereikbaar was.

De polders rond Doel als cultuur-historisch landschap

Het landschap en de bebouwing in de polders danken hun ontstaan aan de grootschalige commerciële polderlandbouw zoals die vanaf de 15de en 16de eeuw vorm kreeg in heel wat Europese kustgebieden. Toch is het landschap van de Doelse polders duidelijk te onderscheiden van andere poldergebieden in Vlaanderen of Zuidwest-Nederland, daar zowel de landschapsgenese als de historische polderlandbouw in deze regio heel wat specifieke eigenschappen vertonen, die het landschap zijn uniciteit verlenen. De doelbewuste *tabula rasa* van het landschap na de militaire

Ruimtelijke dissociatie tussen landarbeiders (rode huisjes) en polderboeren (blauwe huisjes, selectie) in de Doelpolder (fig. T. Soens, gebaseerd op Brussel, Algemene Rijksarchief, Kaarten en Plannen, II 669)

Landbouw in de Nieuw-Arenbergpolder
(foto E. Wauters)

inundaties van de Tachtigjarige Oorlog, de blijvende grensligging, het hoge risicoprofiel, de nabijheid van Antwerpen en haven, de specialisatie in gerst, de actieve rol van de Hertogen van Arenberg, en anderzijds de relatief perifere ligging ten opzichte van het dichtbevolkte Vlaamse binnenland: stuk voor stuk droegen ze bij tot de historische eigenheid van de polders rond Doel, zoals die vandaag tot uiting komt in ondermeer de dijken en de boerderijen in de Doelse polders (25).

De Doelse polders zijn geconcipieerd tussen de 16de en de 19de eeuw als grootschalige, rechtlijnige akkerbouwvelden, waarvan de belangrijkste landschappelijke kwaliteiten in de openheid en de geometrische vormen te vinden zijn.

Erfgoedwaarden in de polder moet men daarbij niet zoeken in individuele gebouwen of een individueel kreekrestand. Het is de ruimtelijke samenhang tussen boerderijsites, bodem, wegen, dijken, kreken en gehuchten die de individuele polders hun eigenheid en erfgoedwaarde verlenen.

Na het verdwijnen van de Kalloppolder, Sint-Anna en Ketenisse, de Polder van Borgerweert en de Melselepolder voor de eerste uitbreidingen van de Waaslandhaven, en recenter, de herinrichting van grote delen van de Doelpolder, de Oud-Arenbergpolder en de Prosperpolder tot haven of natuurgebied, vormen de 18de-eeuwse Nieuw-Arenbergpolder en in mindere mate de 17de-eeuwse Konings-Kieldrecht polder de laatste van de grote Wase Scheldepolders die op dit ogenblik nog integraal bewaard zijn. De meer landinwaarts

gelegen polders als Turfbanken, Rode Moerpolder en Vrasenepolder kennen een heel andere bodemopbouw en ontginningsgeschiedenis, die slechts deels bepaald worden door de dikke kleibodems ontstaan na de Farnese-inundatie en de grootschalige polderlandbouw die de polders in het studiegebied kenmerkt. Ook in de Doelpolder, de Prosperpolder en de Oud-Arenbergpolder zijn echter nog belangrijke elementen van de oorspronkelijke landschapsstructuur bij inpoldering bewaard gebleven.

We denken dan aan het 16de-eeuwse *poldergrid* van de Doelpolder en de Doelse dijksequentie die in een volgende bijdrage in dit tijdschrift behandeld worden, maar ook aan het karakteristieke samenspel tussen de gehuchten en de boerderijen, en de geometrische perceels- en landschapsstructuur.

Het inpassen van deze erfgoedwaarden in de toekomstige ontwikkeling van het gebied zal heel wat creativiteit vergen en wordt gehinderd door twee voor het historisch landschap bijzonder problematische ontwikkelingen. Allereerst wordt in alle reeds circulerende plannen de nochtans bijzonder duidelijke structuur van het polderlandschap volledig genegeerd, en worden ongetwijfeld functionele, maar volstrekt ahistorische nieuwe afbakeningingen tussen haven-, natuur- en landbouwgebied gecreëerd die de historische polderstructuren op geen enkele wijze volgen. Daarnaast wordt steevast vertrokken van een functiemaximalisatie van de ruimte, gemakshalve ingedeeld in ruimte voor landbouw, ruimte voor havenontwikkeling, ruimte voor natuur en ruimte voor bewoning. De plaats van het historisch

landschap daarin is onduidelijk. Het zou ook nefast zijn om de schaarse ruimte verder te compartimenteren en afzonderlijke reservaten van erfgoedlandschap in de polder te creëren. Veeleer moet het historisch landschap verweven worden in het landbouw-, natuur- en havengebied. Het behoud, maar vooral ook het activeren van de historische landschapsstructuur, waarbij bestaande dijken, wegen, kavelstructuren en bewoningsconcentraties de basis vormen van toekomstige ruimtelijke ontwikkeling, kunnen immers een belangrijke meerwaarde bieden voor de toekomst van het gebied. Ze verlenen het landschap een identiteit, herkenbaarheid en een houvast, en vergroten de betrokkenheid van zowel streekbewoners als professionele en recreatieve bezoekers.

Het verleden van de polder als inspiratie voor de toekomst?

In deze bijdrage benaderden we het polderlandschap rond Doel vanuit de geschiedenis van de grootschalige polderlandbouw zoals die in het Vlaamse kustgebied vanaf de late middeleeuwen vorm kreeg. Anderzijds werd aangetoond dat de eigenheid van dit polderlandschap te danken is aan heel lokale factoren zoals de grensligging, de nabijheid van Antwerpen, het hoge risicoprofiel en de prominente aanwezigheid van adellijke grootgrondbezitters: de hertogen van Arenberg. Vanuit dit inzicht in de ontstaansgeschiedenis van het polderlandschap kan nu nagedacht worden over de toekomst.

Voor Doel en de Doelse polders worden de komende jaren alweer cruciaal. Veeleer dan de afloop van het moeizame besluitvormingsproces rond havenuitbreiding en natuurinrichting af te wachten, moet nu werk gemaakt worden van een integrale en toekomstgerichte erfgoedvisie voor dit gebied, en moeten de belangrijke hiaten in onze kennis, zoals het bedolven landschap, de archeologie en geschiedenis van Doel-dorp dringend en preventief aangepakt worden, nu het nog kan.

Tim Soens en Iason Jongepier zijn verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen, respectievelijk als hoofd-docent Middeleeuwse en Ecologische Geschiedenis en als doctoraatsonderzoeker.

Eindnoten

- (1) Deze bijdrage vloeit voort uit de Studieopdracht Ruraal Erfgoed in 2011 uitgeschreven door de Vlaamse Overheid, Departement Mobiliteit en Openbare Werken. Afdeling Maritieme Toegang, de Maatschappij voor het Haven-, Grond- en Industrialisatiebeleid van het Linkerscheldeoevergebied, en het Gemeentelijk Havenbedrijf Antwerpen (bestek 16EF/2010/17). De studieopdracht werd in 2012 en 2013 uitgevoerd door Tritel (*Technum Tractebel Engineering nv*), *Gate Archaeology* en de Universiteit Antwerpen. De auteurs danken Ewald Wauters (Tritel), Pieter Laloo en Joris Sergeant (Gate) alsook de wetenschappelijk begeleidingsgroep van het project voor de input en de intense en productieve samenwerking.
- (2) VERHULST A., *Landbouw en landschap in Middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 1995.
- (3) THOEN E., *La géographie historique, discipline en crise: plaider pour une nouvelle approche: un regard subjectif sur l'étude*

Doel-dorp: de enigmatische banaliteit van een dorpslandschap (foto O. Pauwels)

- historique du paysage, in *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, jg. 89, nr. 2, 2011, p. 803-819. Zie ook de recente bijdrage van dezelfde auteur op de Landschapscontactdag 2013 met als thema *Landbouw en landschap* [http://www.slideshare.net/VIOE/landschapscontactdag-2013]
- (4) Zie ook de bijdrage van Ewald Wauters in dit nummer.
 - (5) SOENS T., TYS D. en THOEN E., *Landscape transformation and social change in the North Sea Polders, the example of Flanders (1000-1800 AD)*, in *Siedlungsforschung*, in voorb. Een recente status quaestionis in: THOEN E. e.a., *Landscapes or seascapes? The History of the Coastal Environment in the North Sea Area Reconsidered* (CORN Publication Series, 13), Turnhout, 2013.
 - (6) Zie noot 1.
 - (7) Een recente historische synthese over de geschiedenis van de Wase Polders is: OOGHE B., GOOSSENS C. en SEGERS Y. (eds.), *Van Brouck tot Dijkagie. Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, 2012.
 - (8) AUGUSTYN B., *De veenontginning*, Beveren, 1999, p. 38; DE KRAKER A., *De ontwikkeling van het landschap*, in WILSENS M. e.a. *Singelberg: het kasteel en het land van Beveren*, Tiel, 2007, p. 28-29; VAN ROEYEN J.P., *Paleolandschappelijk en archeologisch onderzoek van de te realiseren natuurcompensatiezone "Weidevogelgebied Doelpolder Noord en Kreek" in het kader van de bouw van het containergetijdok-West (gemeente Beveren)*. Eindrapport: paleolandschappelijke en archeologische screening aan de hand van boringen en inventarisatie (parentheses 1 en 2), Sint-Niklaas, 2007.
 - (9) AUGUSTYN B., *op.cit.*, p. 118.
 - (10) SOENS, T., *The origins of the Western Scheldt. Environmental Transformation, storm surges and human agency, 1250-1600*, in THOEN E. e.a., *Landscapes or Seascapes? The History of the Coastal Environment in the North Sea Area Reconsidered*, Turnhout, 2013, p. 287-312; MYS M., *De landschapsgeschiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen. Bijdrage tot de historische geografie van de Scheldepolders*, in: *Tijdschrift van de Belgische Vereniging voor Aardrijkskundige Studies*, jg. 42 nr. 1, 1973, p. 43-55; VAN GERVEN R., *De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren)*. Bijdrage tot de geschiedenis van natuur-landvolk, Beveren, 1977, p. 147-165; GOTTSCHALK M., *De Vier Ambachten en het Land van Saaftinge in de middeleeuwen: een historisch-geografisch onderzoek betreffende Oost Zeeuws-Vlaanderen c.a.*, Assen, 1984, p. 246-247 en p. 276-277.
 - (11) MYS M., *op.cit.*, p. 51-52; VAN GERVEN R., *op.cit.*, p. 207-217; DE KRAKER A., *op.cit.*, p. 21.
 - (12) SOENS T., *op.cit.*
 - (13) Vergelijk voor de Hollandse Waard bij Dordrecht: WIKAART V. e.a., *'Nijet dan water ende wolcken'; De onderzoekscmissie naar de aanwassen in de Verdronken Waard (1521-1523)*, Oosterhout, 2009.
 - (14) VAN CRUYNINGEN P., *Profits and risks in drainage projects in Staats-Vlaanderen*, in *Jaarboek voor Ecologische Geschiedenis*, 2005-2006, p. 123-138.
 - (15) ROEGIERS J. e.a. (eds.), *Arenberg in de Lage Landen. Een hoogadellijk huis in Vlaanderen en Nederland*, Leuven, 2002.
 - (16) Zie ook voor Zeeuws-Vlaanderen: VAN CRUYNINGEN P., *Behoudend maar buigzaam: boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen, 1650-1850*, Wageningen, 2000.
 - (17) Voor verdere informatie betreffende de eigendomsstructuur in de Doelpolder verwijzen we naar: SOENS T. e.a., *Boerenrepubliek in een heerlijk landschap? Een nieuwe kijk op de Wase polders als landschap en bestuur*, in OOGHE B. e.a., *Van Brouck tot Dijkagie. Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, 2012, p. 19-44.
 - (18) VERHULST A., *Le paysage rural: les structures parcellaires de l'Europe du Nord-Ouest*, Turnhout, 1995, p. 51-53.
 - (19) TRIEST M. en VAN POUCKE G., *Het grote taboe na de grote oorlog: De Belgische staat versus de adellijke familie Arenberg*, Leuven, 2013; TRIEST M. en VAN POUCKE G., *De Anthonishoeve in Prosperpolder*, in *Het Land van Beveren*, jg. 55, 2012, p. 107-128.
 - (20) Voor veeteelt en graanbouw in de kasselrij Veurne, zie: VANDEWALLE P., *De geschiedenis van de landbouw in de kasselrij Veurne (1550-1645)*, Kortrijk, 1986.
 - (21) DE GRAEF P., *Polderpioniers in de 'nieuwe dyckagie van Calloo'. Marktgerichtheid en risicobereidheid van de eerste generatie landbouwers in Kalloppolder, ca. 1665 - ca. 1710*, Antwerpen, 2011 (onuitg. masterscriptie UAntwerpen, 2011; DE GRAEF P., *Moeilijke beginjaren van een polder: indijking en rechtstreekse exploitatie van Kalloppolder (1649-1654)*, in *Het Land van Beveren*, jg. 55 nr. 4, 2012, p. 226-241.
 - (22) DE GRAEF P., *op.cit.*
 - (23) Zie de bijdrage van Ewald Wauters in dit nummer.
 - (24) DE GRAEF P., *op.cit.*
 - (25) Zie de overige bijdragen in dit nummer.

De schuur van Hof ter Walle
in Kieldrecht
(foto K. Vandevorst)

De Doelse Dijksequentie: dijken op zoek naar erfgoedwaarde

Tim Soens en Iason Jongepier

In de omgeving van het polderdorp Doel treffen we in het landschap een opmerkelijke opeenvolging van dijken aan die werden aangelegd tussen de late 16de en de vroege 20ste eeuw en bijna intact in het landschap bewaard bleven. Deze dijken bieden een interessante inkijk in zowel de evolutie van de dijkbouw in het Scheldegebied als in de poldersamenleving die ze beschermden tegen overstromingsgevaar. De uniciteit of erfgoedwaarde van deze dijksequentie is bij gebrek aan referentiekader onduidelijk. Vertrekkend van de geschiedenis van de Doelse Dijksequentie, wordt in deze bijdrage dan ook een lans gebroken voor een inventarisatie en waardering van historische dijken in het Vlaamse kustgebied.

De Zoeten Berm uit 1613-1614 met links de Sigmadijk onder constructie (foto O. Pauwels)

Een opmerkelijke dijksequentie

In het huidige landschap rond het polderdorp Doel treffen we een opmerkelijke sequentie van dijken aan, die terug te voeren is op de stapsgewijze herinpoldering van het gebied na de militaire inundaties tijdens het beleg van Antwerpen in 1583-85. Om de vijftig tot honderd jaar werd in dit gebied een nieuwe polder gewonnen op het schorren- en slikkengebied dat zich ooit uitstreckte van het Hoge land van Vrasene en Beveren tot het Land van Saeftinghe. Het oudste nog bestaande dijktracé is de ovale ringdijk van de oude Polder van Doel. Deze dijk, beter bekend als de Zoeten Berm, gaat grotendeels terug op de herinpoldering van de Doelpolder in 1613-1614, maar gaat ten oosten van het dijkgehucht Ouden Doel terug op een 16de-eeuwse en wellicht laatmiddeleeuwse voorganger, die al afgebeeld is op de figuratieve kaart van de Doelpolder van rond 1570.

Het westelijke deel van de Zoeten Berm werd nieuw aangelegd in 1613-1614, toen de eigenaars van de Doelpolder van het Twaalfjarig Bestand, een korte pauze in de Tachtigjarige Oorlog, gebruik

maakten om de relatief hoog gelegen gronden van Doel opnieuw in te dijken. Van de dijken van de Sint-Anna en Ketenisse polder die ongeveer gelijktijdig bedijkt werden, zijn geen sporen meer bewaard. Het vredesverdrag van Münster of Westfalen in 1648 zorgde voor een nieuwe golf van bedijkingen, waarvan de dijk van de Konings-Kieldrecht polder, aangelegd kort na 1648 getuigt. Een goede veertig jaar later werd ten oosten van deze dijk de Oud-Arenbergpolder ingedijkt, met zijn Pillendijk beginnend in de dorpskern van Kieldrecht. Het grootste deel van deze dijk is bewaard, behalve het oostelijk deel dat vandaag wordt ingenomen door het Doeldok. Een kleine eeuw later, vanaf 1783, volgt dan de Nieuw-Arenbergpolder. Polder en dijken zijn vooralsnog integraal bewaard in het landschap. De sequentie van dijken wordt vervolledigd door de dijken van de Prosperpolder uit het midden van de 19de en de Hedwigepolder uit de vroege 20ste eeuw (1).

Dat in één gebied zes opeenvolgende dijklijnes uit verschillende historische periodes intact bewaard bleven, is opmerkelijk. Allereerst is een dijk een

De dijk van de Nieuw-Arenbergpolder uit 1784 bij grenspaal 270
(foto O. Pauwels)

work in progress, die steeds wordt aangepast aan de normen van de tijd. Archeologische opgravingen van vooral middeleeuwse dijken laten vaak een zeer gelaagd dijklichaam zien, dat stukje bij beetje werd opgehoogd of aangepast (2). Met uitzondering van de vroeg 20ste-eeuwse dijk van de Hedwigepolder, die als zeeverende dijk in de tweede helft van die eeuw aangepast werd aan de normen van het Nederlandse Deltaplan, ondergingen de overige Doelse dijken voor zover bekend relatief weinig updates. De meeste dijken verloren immers vrij snel hun zeeverende functie, omdat na enkele decennia telkens een nieuwe en geëvolueerde dijk werd aangelegd vóór de bestaande dijk. Ook in die operatie schuilde echter een bedreiging voor de bestaande dijken, door de in het *Ancien Régime* courante praktijk van *dijkvelling* die inhield dat een polder de eigen dijk mocht slechten wanneer het voorliggende land werd ingedijkt en van een nieuwe polderdijk voorzien. De achterliggende polder betaalde dan *dijkvelling* aan de voorliggende polder en/of droeg voortaan bij aan het onderhoud van de dijk van de voorliggende polder. Deze praktijk was in de late middeleeuwen al fel gecontesteerd vanuit het inzicht dat een tweede achterliggende dijk nuttig was als secundaire verdedigingsas (3).

Het behoud van de oude binnendijken zorgde voor een compartimentering van het kustgebied en dus een extra bescherming tegen overstromingen aangezien nooit meer dan één polder tegelijk onderwater liep. De Nederlandse hoogleraar waterstaatsgeschiedenis Petra Van Dam beschouwt deze compartimentering dan ook als een van de essentiële kenmerken van wat zij de 'amfibische cultuur' van de oude Lage Landen noemt: een samenleving die leerde leven met periodieke overstromingen (4). Ook tijdens de grote Watersnood van 1953 bewezen de oude binnendijken nog hun nut, al was het maar omdat ze het water tijdelijk tegenhielden, zodat tegenmaatregelen genomen konden worden. Verhoogde wegtracés zoals in het Waasland het tracé van de toen in aanbouw zijnde expresweg Antwerpen-Knokke, vervulden trouwens dezelfde functie.

De compartimentering bemoeilijkte natuurlijk wel het verkeer in de polders, dat noodgedwongen over de dijken verliep. Dit werd problematischer naarmate de bevolkingsmobiliteit toenam en de machines in de polderlandbouw zwaarder werden. Zeker in de 19de en 20ste eeuw werden dan ook vaak doorsteken gemaakt in de oude binnendijken met het oog op transport, waarbij in de Zeeuwse polders meestal een schotsysteem werd voorzien om in geval van nood de dijk te dichten. Het is opvallend dat de dijken van de Doelse dijksequentie nauwelijks doorstoken zijn: om de Zoeten Berm of

de dijk van de Nieuw-Arenbergpolder op te rijden, moet ook vandaag nog via een zijtalud op- en af de dijk worden gereden. Zoals bij veel andere erfgoedwaarden heeft de decennialange onzekerheid rond de toekomst van het gebied ook op de dijken een 'bewaarend' effect gehad.

Levende getuigen van een waterbouwkundig verleden

De Doelse dijksequentie biedt een fraaie staalkaart van de geschiedenis van de dijkbouw in de vroegmoderne Vlaamse kustvlakte, een domein waar vooralsnog weinig over geweten is, zeker in vergelijking met Nederland (5). Hoewel verder zal blijken dat de mobiliteit van mensen, kapitaal en kennis in het kust- en rivierengebied hoog was, vertoont elke regio toch zijn eigen kenmerken op het gebied van dijkaanleg- en onderhoud. Zo werden in het Scheldegebied zelden of nooit staakdijken aangelegd met houten beschoeiing, een in het noorden courante vorm van dijkbescherming die in de 18de eeuw zoveel problemen veroorzaakte toen de houten wanden aangevreten werden door een epidemie van paalwormen.

Bij de interpretatie van de actuele hoogtes moet men zowel rekening houden met tussentijdse ophoging, vooral van het maailand door bebouwing, als 'inklinking', zowel van het maailand als van de zware dijklichamen, die bovendien ook gebruikt werden als weg. Beide processen overschouwend, kunnen we veronderstellen dat de dijken wellicht sneller ingeklinkt zijn dan het omliggende land, en dat dus de dijkhoogtes, en de hoogteverschillen met het maailand, aanvankelijk hoger waren.

Uit bovenstaande tabel komt echter toch één verrassende vaststelling naar voor: tussen de vroege 17de eeuw (Zoeten Berm, Doelpolder) en de 19de eeuw (Prosperdijk) neemt de dijkhoogte niet merkbaar toe: ze situeert zich op circa 7 meter TAW en gemiddeld 4 meter hoger dan het maaiveld. Uit het rapport van de toestand van de dijken in het studiegebied uit 1575, dat de kaart van Horenbault vergezelt, blijkt dat op dat ogenblik de dijkhoogtes van de Scheldedijken in Hulsterambacht en het Land van Saeftinghe gemiddeld 16 tot 19 voet of 4,4 tot 5,2 meter boven het maaiveld uitsteken (6).

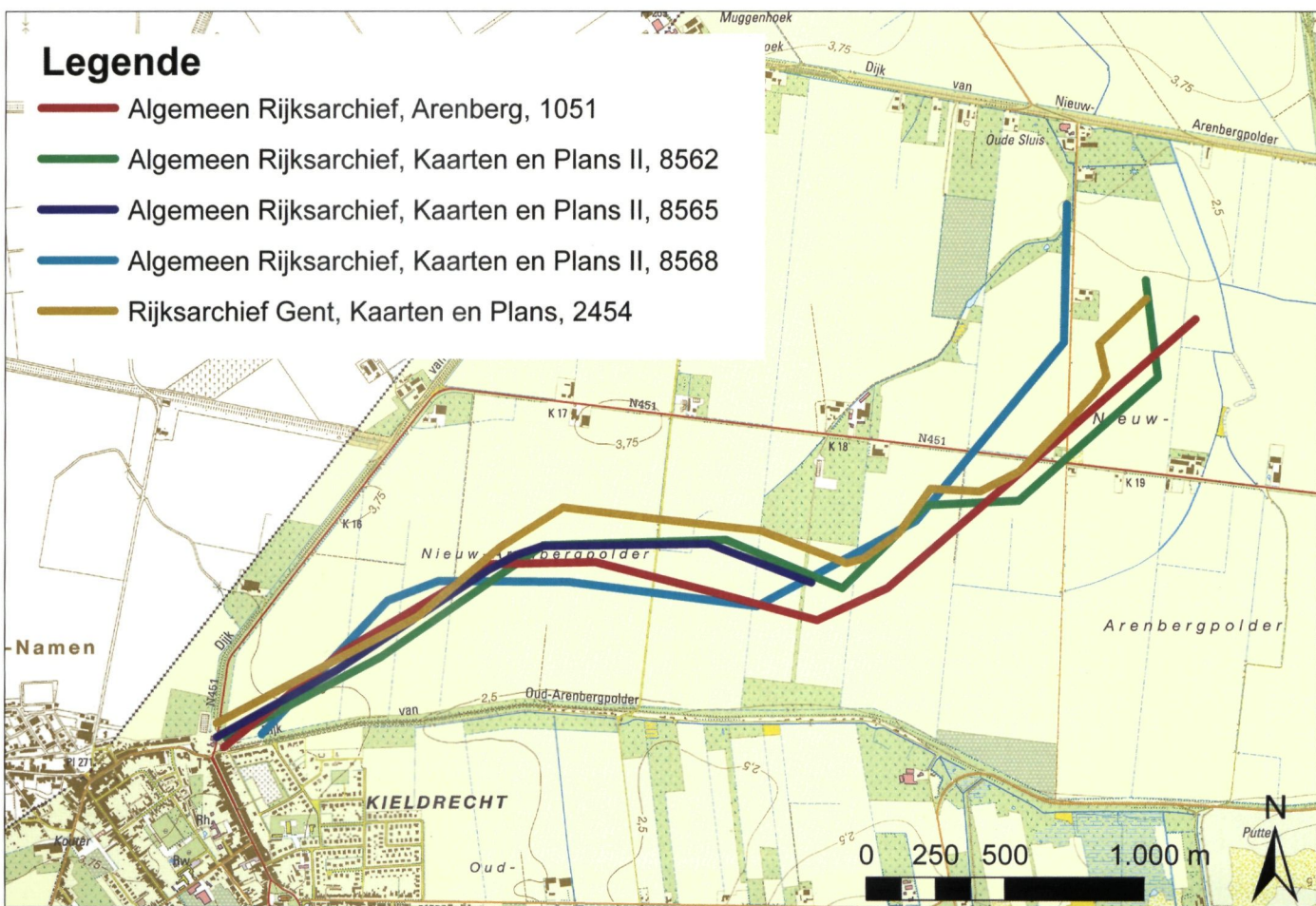
Veranderingen in de dijkbouw in het studiegebied tussen de late middeleeuwen en de 19de eeuw betroffen dus niet zozeer de dijkhoogte, maar wel de breedte, het profiel en de bekleding van de dijken. Een volledige inventarisatie van zowel historisch als landschappelijk gedocumenteerde dijkprofielen is voor de Vlaamse kustvlakte niet voorhanden. Een eerste, niet exhaustieve

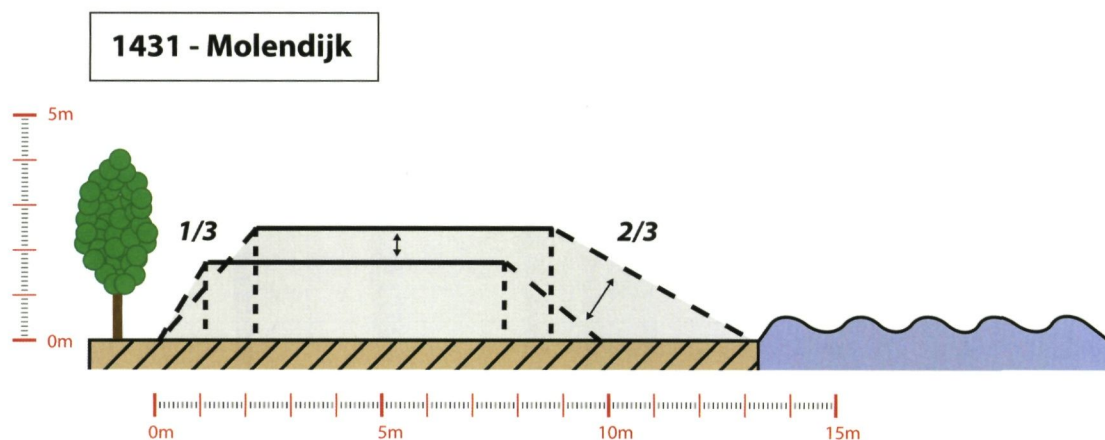
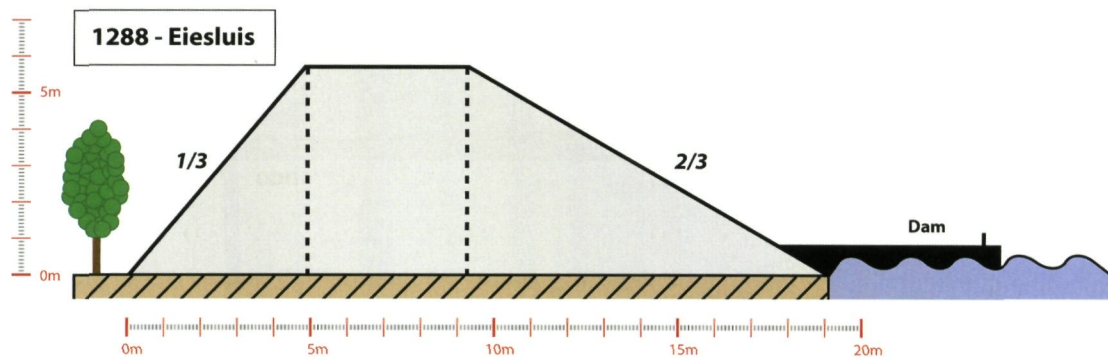
Op basis van het Digitaal Hoogtemodel kan de actuele hoogte van de Doelse dijken in beeld worden gebracht:

Actuele dijkhoogtes van de vijf nog bestaande historische Scheldedijken in het projectgebied (Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen, representatieve gemiddelden van verschillende dijk- en maaiveldhoogtes)

POLDER	GEDEELTE	DIJKHOOGTE (m TAW)	HOOGTE BINNENMAAIVELD (m TAW)	DIJKHOOGTE TOV BINNENMAAIVELD
1846: Prosperpolder	Noordelijk (tegen Hedwigepolder, Belgisch grondgebied)	7,6	3,4	4,2
1784: Nieuw-Arenberg	Noordelijke dijk	7,6	3,4	4,2
	Westelijke dijk (noordelijk deel)	7,6	3,5	4,1
	Westelijke dijk (zuidelijk deel)	6,7	3,7	3,0
1688: Oud-Arenberg Pillendijk	Noordelijk deel (ter hoogte van laagtes binnenkant dijk)	7,4	2,6	4,8
	Noordelijk deel (ten westen van laagtes binnenkant dijk)	7,2	3,0	4,2
1654: Konings-Kieldrecht	Tussen twee weelen	6,8	2,8	4,0
	Ten oosten van grote weel	6,3	2,5	3,8
1614: Doelpolder	Westelijke dijk (ter hoogte noordelijk deel NA-polder)	6,7	2,7	4,0
	Westelijke dijk (ter hoogte zuidoostelijk deel Prosperpolder)	7,6	3,1	4,5
	Zoeten Berm (west)	7,6	3,4	4,2

Reconstructie van het tracé van de verdwenen laatmiddeleeuwse Molendijk, op basis van historisch kaartmateriaal (fig. 1. Jongepier, achtergrond Topografische Kaart van België)

inventarisatie, door de auteurs van deze bijdrage leverde 49 dijkprofielen op tussen de 13de en de 19de eeuw, zowel voor de Noordzeekust als de Zeeuws-Vlaamse en Wase Scheldepolders (7). Anders dan vaak gedacht lijken laatmiddeleeuwse dijken van de 13de tot de 15de eeuw niet systematisch lager of steiler te zijn geweest dan hun vroegmoderne en moderne voorgangers. Wel lijkt er een veel grotere variatie van dijken te zijn opgetreden. Ook was de wijze van constructie fundamenteel verschillend. Een van de oudste dijken waarvan de aanleg werd gedocumenteerd, is bijvoorbeeld de dijk van de Eiesluis bij Heist die in 1288 werd aangelegd en met 5,8 meter hoogte, een kruin van 4,4 meter en een basis van 19,2 meter (bij latere dijkvakken van dezelfde dijk verbreed naar 26,9 meter) behoorlijk massief was. In de Wase Polders en het Land van Saeftinghe treft men in de vroege 15de eeuw soortgelijke dijken aan, zij het doorgaans iets lager, bijvoorbeeld de dijk van de Cijnsnyder uit 1423 in het Land van Saeftinghe, die 3,9 meter boven het maaiveld uitstak, een kruin had van 2,8 meter, bij een basis van 23,1 meter. Rond 1430 werd ook de Molendijk aangelegd, die zich van Kieldrecht richting Doel uitstrekte, en tot het einde van de 16de eeuw een vast oriëntatiepunt in het Scheldegebied ten oosten van Kieldrecht werd. Volgens het hoger vermeldde rapport en landmetersverslag van 1575 verhief de Molendijk zich 'maar' 1,7 tot 2,5 meter boven het maaiveld en

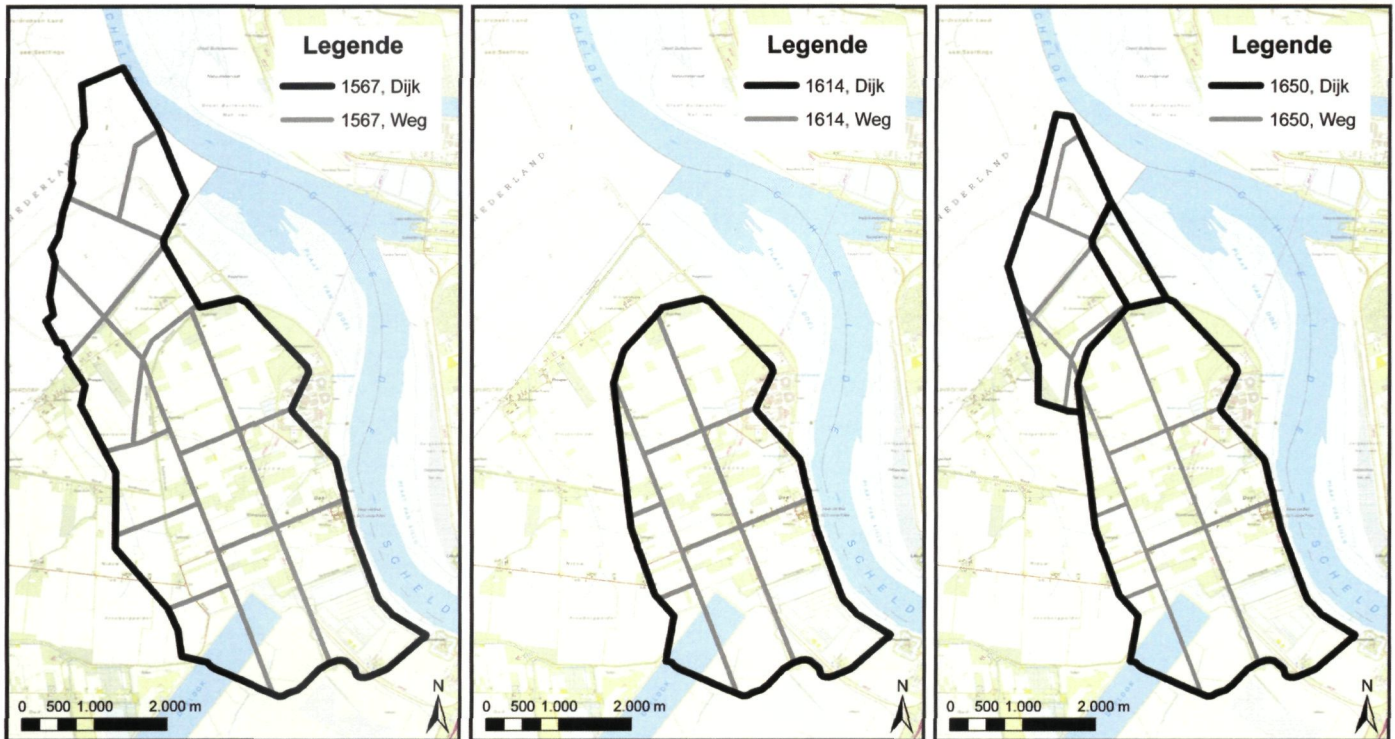
was hij met een kruinbreedte van 6,6 meter bij een basis van 9,9 tot 13,2 meter behoorlijk plomp te noemen. Dit was duidelijk een dijk die andere functies had zoals transport en in een andere landschappelijke context moet worden geplaatst, die minder direct bedreigd is door het Scheldewater.

In de loop van de vroegmoderne tijd is er een tendens naar standaardisering, zowel in de uitvoering als in de opbouw, en ook een verdere evolutie van de materialiteit en de vorm van de dijken op, die we kort illustreren aan de hand van twee dijken van de Doelse dijksequentie: de Zoeten Berm en de dijk van de Nieuw-Arenbergpolder.

De herindijking van de Doelpolder 1613-1614

Toen in 1583 de Scheldepolders rond Antwerpen onder water werden gezet om de oprukkende Spaanse troepen van Alexander Farnese een halt toe te roepen, werd ook de in 1567-1568 bedijkte Doelpolder getroffen. Toch bleef minstens een deel van de polder gevrijwaard van langdurige inundatie: gezien de zeer recente indijking bevond het grondniveau van de polder zich wellicht hoger dan een gemiddeld tij op de Schelde en kwam de polder enkel bij extreem hoog water volledig onder te staan. Toen in 1609 het Twaalfjarig Bestand werd

De 16de-eeuwse dijken van de Doelpolder (links); de herindijking van 1613-14 (centraal) en toestand na de herindijking van de Luispolder midden 17de eeuw (rechts) (reconstructie I. Jongepier op basis van o.a. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten & Plannen II, 8623).

De laatmiddeleeuwse voorloper van de Zoeten Berm centraal op een figuratieve kaart van 1575 van de 16de-eeuwse Doelpolder, detail (Rijksarchief Gent, Kaarten & Plannen, 451)

afgesloten tussen de Republiek van de Verenigde Provinciën en de aartshertogen Albrecht en Isabella, kon dan ook snel werk worden gemaakt van de herindijking, zij het in een kleinere vorm.

Het octrooi van 1613 vermeldt daarover dat veel plekken te moeilijk en duur waren geworden om opnieuw in te dijken door de grote geulen en diepten die door de overstromingen waren geslagen, omdat er niet één maar drie zeedijken moesten opgeworpen worden en omdat de dijk via diepe geulen moest aansluiten op de conterscherp van Liefkenshoek (8).

Uit de figuur blijkt dat de huidige Zoeten Berm minstens gedeeltelijk op de 16de-eeuwse bedijkingsfase teruggaat. Daarbij dient een onderscheid gemaakt te worden tussen het westelijk deel van de Zoeten Berm, ten westen van Ouden Doel, en het oostelijk deel, ten oosten daarvan. Het westelijke deel van de Zoeten Berm is 17de-eeuws en wijkt af van het 16de-eeuwse dijktracé. Het huidige oostelijk deel van de Zoeten Berm, dus richting Schelde, ten oosten van Ouden Doel overlapt met het dijktracé van 1567-68 en gaat zeker terug op de zeedijk/Scheldedijk van 1567-68 en mogelijk op een nog oudere zomerdijk aan de zuidzijde van de geul tussen Doel en Luis, die mogelijk bij een eerdere, middeleeuwse bedijkingsfase werd aangelegd. Deze laatste dijk is te zien op de 16de-eeuwse afbeeldingen van het gebied.

Ten westen van Ouden Doel lag in 1567-1568 het verlengde van die weg of zomerdijk, maar de nieuwe Zoeten Berm werd iets ten zuiden ervan aangelegd. Over de aanleg van dit dijkstuk vanaf Ouden Doel westwaarts en vervolgens zuidwaarts

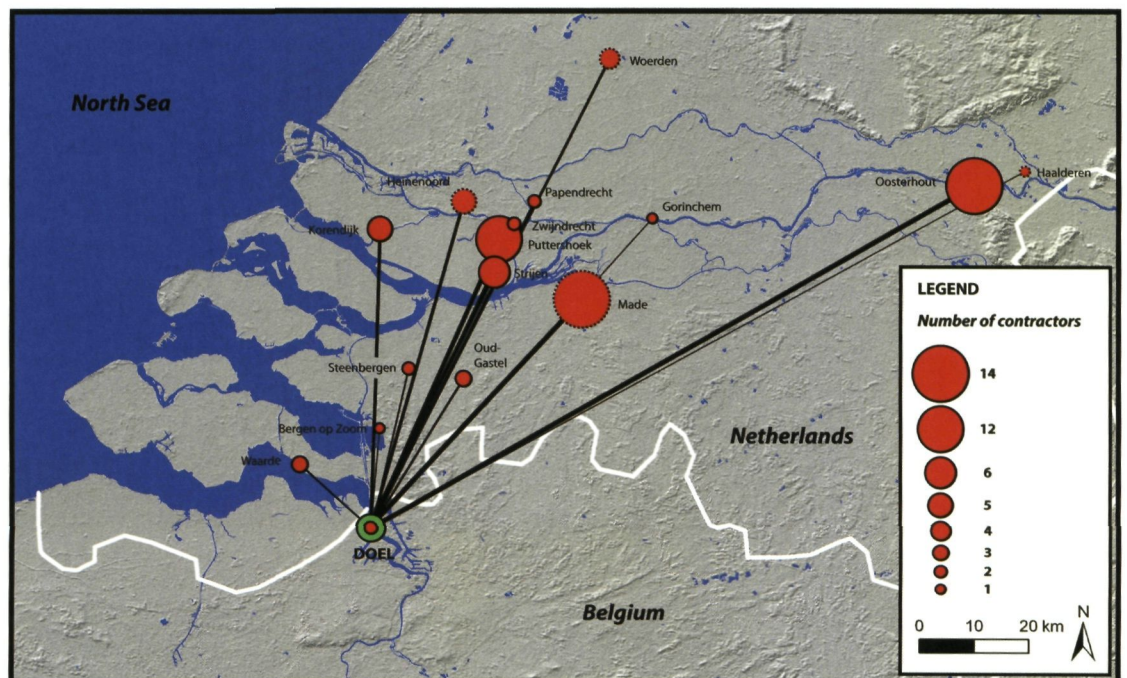
naar de Deurganckgeul zijn we goed ingelicht dankzij de bewaarde *conterollen van de dijckagie van den Doel*, die ons inlichten over de aard van de werken, en de kostprijs en organisatie ervan.

Tussen 26 december 1613 en 11 september 1614 werd in totaal 116.944,6 gulden aan geschoot van de grondbezitters gevraagd, hetzij 48 gulden per gemet of 107,7 gulden per hectare. De kosten van de dijkwerken alleen bedroegen 61.964 gulden (9).

Ook al waren de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden in de vroege 17de eeuw staatkundig van elkaar gescheiden, de herindijking van de Doelpolder in 1613-14 bleef een internationale onderneming, met niet alleen grondbezitters afkomstig van beide zijden van de grenzen, maar ook de dijkwerkers die overwegend gerekruteerd werden in het Zuid-Hollandse, Zeeuwse en Noord-Brabantse rivierengebied. Elke aannemer of ploegmeester, die vermoedelijk een ploeg van een tiental arbeiders onder zich had, was verantwoordelijk voor de aanleg van een dijkvak van 20 roeden of ongeveer 80 meter, waarbij elk dijkvak aan lichtjes verschillende afmetingen diende te beantwoorden, al naargelang de bodemgesteldheid van het terrein.

De aanvoer van dijkarbeid uit relatief verafgelegen gebieden wijst niet alleen op de specialisatie van het Nederlandse rivierengebied in dit soort activiteiten, maar ook op het feit dat lokaal weinig arbeid beschikbaar was: enerzijds was het Wase poldergebied ontvolkt na de verwoestingen van het beleg van Antwerpen en de krijgsactiviteiten die daarop volgden, maar anderzijds was er ook in de Vlaamse polderlandbouw van de 16de en 17de eeuw een steeds duidelijkere scheiding tussen landbouw en

De aannemers van de Zoeten Berm anno 1613-1614: geografische afkomst (Rijksarchief Beveren, Archief Doelpolder, 188: rekening van de inpoldering)

dijkwerk ontstaan, waarbij dijkwerk niet langer door de steeds grotere en commerciëlere polderboeren verricht werd, maar wel door landloze arbeiders.

De kruin van de dijk werd versterkt met een *zeebeck* of *zeecappe*, een soort versterkte kroon die het talud van de dijk volgens dijkbouwkundige Andries Vierlingh een 'hollig' uitzicht gaf (10). Daarnaast dienden de dijkvakken ook gekramd te worden. Om het dijklichaam te beschermen, werd in de polders rond Doel maar weinig gebruik gemaakt van steen, ook niet bij latere bedijkingen. De krammat vormde de belangrijkste bescherming: het gaat hier om dicht tegen elkaar geperste bundels stro, die door middel van beugels en met gebruik van kramvorken aan het dijklichaam werden gehecht. De krammatten dienden in principe twee keer per jaar vervangen te worden, waarbij de wintermat meer strobundels per vierkante meter bevatte dan de zomerat. Het krammen vormde een gespecialiseerde arbeid, die in sommige Zeeuws-Vlaamse polders tot in de vroege 20ste eeuw werd verdergezet (11).

De dijk van Nieuw-Arenberg uit 1783-1784

Voor de tweede casus verplaatsen we ons naar de in 1784 voltooide Nieuw-Arenbergpolder. In tegenstelling tot eerdere herinpolderingen in het gebied, was deze polder een exclusief initiatief van de hertogen van Arenberg. Het hertogelijk huis droeg immers 95% van de investering, tegenover 5% voor één andere mede-eigenaar, Théodore de Jonghe,

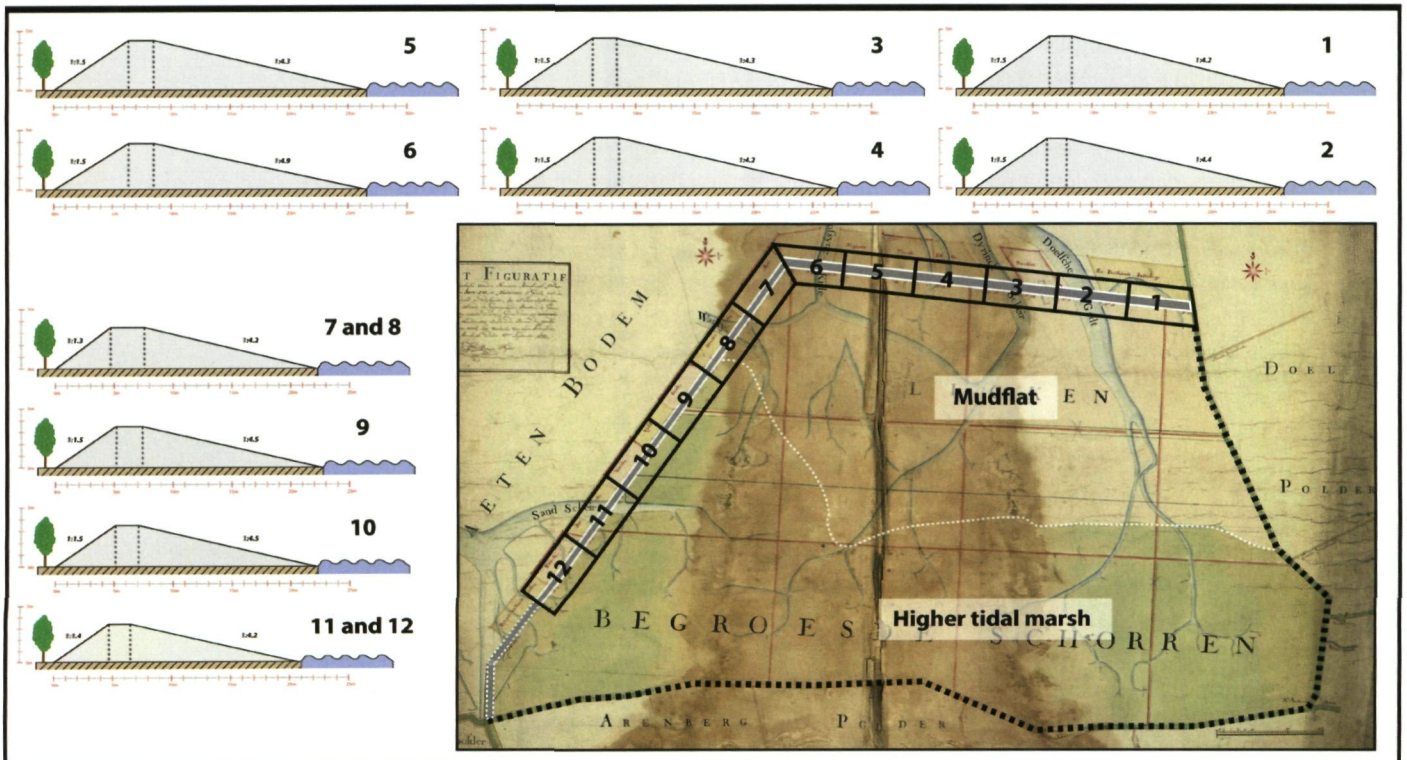
die een kavel verwierf in het zuidoosten van de polder. De inpoldering van de Nieuw-Arenbergpolder liep niet van een leien dakje: het octrooi was al in 1729 verleend, maar er waren een halve eeuw en talloze plannen nodig vooraleer de eerste spade in de grond werd gestoken (12). Dat één investeerder een polder van een dergelijke omvang geheel alleen financierde was in de 18de eeuw hoogst uitzonderlijk: quasi alle andere inpolderingen, zowel in de Zuidelijke als de Noordelijke Nederlanden waren het werk van consortia van investeerders, die de kostprijs en dus ook het risico deelden volgens welbeproeefde methoden van vennootschap.

Dat de hertogen van Arenberg behoorlijk trots waren op het uiteindelijke welslagen van hun onderneming blijkt ook uit het bijzondere schilderij dat ze van de inpoldering lieten vervaardigen en dat vandaag bewaard wordt in het Arenberg Archief en Cultuurcentrum in Edingen. Het anonieme schilderij biedt ons een unieke kijk op dijkaanleg in de late 18de eeuw. Het schilderij focust op de dijk van de Nieuw-Arenbergpolder, waarvan de steile landinwaartse linkerzijde goed te onderscheiden is van de zachter glooiende rechterzijde richting Verdronken Land van Saeftinghe. Voor de dijk strekken zich de karrevelden uit, waaruit de dijk-aarde geput wordt, en zien we ook de tijdelijke woningen en tenten van de dijkarbeiders. Dijkbouw is hier verworden tot een quasi militaire onderneming, met soldaten die toezicht hielden op het werkvolk, en op de voorgrond links de *zoetelaars*, die instonden voor proviand en levering van een deel van het materiaal. De soldaten waren voor

De inpoldering van de Nieuw-Arenbergpolder door Bernard Auguste Ridderbosch (?), 1785 (Edingen, Arenberg Archief en Cultuurcentrum)

Inpolderingsplan van de Nieuw-Arenbergpolder, met slikken in het noorden en schorren in het zuiden en aanduiding van de verschillende dijkkavels (fig. I. Jongepier, Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plans, 8573)

de hertog geen onnodige luxe, gezien de grote aantallen arbeiders (in de zomer van 1784 telde men er meer dan 500 bij het ochtendlijk appel) en de periodiek optredende stakingen van de dijkarbeiders, die vooral in de cruciale zomermaanden dreigden de dijkarbeid in te ruilen voor de lucratievere oogstarbeid in de achterliggende polders. Ook de werktuigen worden op het schilderij met veel zorg voor detail in beeld gebracht. Dat geen paarden gebruikt werden, maar wel kruiwagens en draagberries, in combinatie met talloze scheepjes die aarde en wellicht ook plaggenzoden aanvoerden vanop de hoger gelegen schorren, wordt hier ook verklaard door de ecologische context van de inpoldering. Zowel op het schilderij als op de inpolderingsplannen is duidelijk te zien dat de Nieuw-Arenbergpolder slechts voor ongeveer de helft bestond uit bedijkingsrijpe *begroesde* schorren, terwijl daarnaast ook een grote oppervlakte slikken werd binnengedijkt, inclusief verschillende grote kreken, die ook vandaag nog deels in het landschap zichtbaar zijn. Aangezien de dijk dus grotendeels op slikken werd aangelegd, zou de inzet van paarden hoogst problematisch zijn geweest en verkoos men kruiwagens, loopplanken en schepen.

Bovenvermeld bedijkingsplan brengt ook de dijkvakken in beeld waarin de aan te leggen dijk verdeeld werd, en die individueel aanbesteed werden.

De opzichters van de inpoldering stelden aanvankelijk 6 of 7 aanbestedingen voor een dijk met een totale lengte van circa 1400 roeden of meer dan vijf kilometer, maar de hertog zelf verkoos uiteindelijk kleinere dijkvakken om ook lokale aannemers een kans te geven (13). Het werden er uiteindelijk veertien, maar bij de openbare aanbesteding kwamen uiteindelijk toch slechts twee aannemers, Montoyer en Philippart, als laagste bidders uit de bus. Voor elk dijkvak werd een afzonderlijk bestek opgemaakt, waarbij de afmetingen en de vereisten aangepast werden aan de ondergrond. Terwijl de dijkvakken op de hogere schorren een basis van ongeveer 22 meter bij een hoogte van 3,4 meter boven het maaiveld kregen, werden de kreken

overbrugd door een dijklichaam dat tot 27 meter breed en 4,3 meter hoog was (14). Zoals blijkt uit de correspondentie met de hertogelijke administratie werd de ondergrond van de lagergelegen slikken ook voorbereid op de aanleg van het dijklichaam door het aanbrengen van bundels rijnshout of *fascines*. Ondanks de voortschrijdende standaardisatie van de dijkafmetingen vanaf de 16de eeuw, bleef ook in de late 18de eeuw de lokale hydrografische en bodemkundige context mee het uitzicht van elk afzonderlijk dijkvak bepalen.

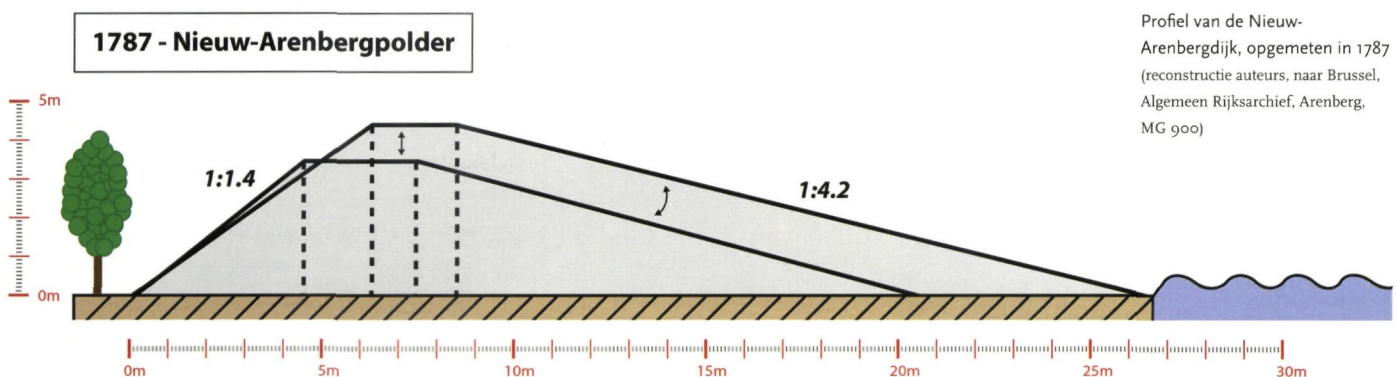
Dijk en dijkgehucht

Dijken vormen geen geïsoleerde elementen in het polderlandschap. Ze ontleen hun betekenis aan hun ruimtelijke samenhang met het patroon van wegen, grachten, perceelgrenzen, bomerijen en bewoning in de polder. In de polders rond Doel vormen de dijkgehuchten een opvallend kenmerk van die bewoning. Ouden Doel, Rapenburg en Saeftinghe, de drie nog bestaande dijkgehuchten langs de dijk van de Doelpolder, vormen door inplanting en geschiedenis een bijzonder landschappelijk ensemble. We vinden de gehuchten terug op verschillende historische kaarten vanaf het begin van de 18de eeuw. Anders dan vandaag bevond de bewoning zich aan de voet van de dijk en niet op de kruin, wat doorgaans door het polderbestuur verboden werd.

De bewoning aan de voet van de dijken blijft lange tijd marginaal, wat ook betekent dat ze slechts moeizaam in de bronnen opduikt. Op een zeer gedetailleerde kaart die het Polderbestuur van de Doelpolder in 1749-1750 laat opstellen van de Doelpolder met het oog op het eigendomsbeheer en de inning van de schotgelden in de polder, staan wel de grote hoeves op, maar wordt de al bestaande bewoning in Ouden Doel niet afgebeeld.

In Rapenburg worden wel een aantal kleine percelen voor de dijkhuisjes afzonderlijk opgetekend.

De dijkgehuchten danken hun ontstaan aan een economische logica. Terwijl elders in de Vlaamse

Dijkgehucht Rapenburg vanop de Zoeten Berm in Doel
(foto O. Pauwels)

Kaart J. Van Goethem uit 1738, fragment met de Doelpolder met dijkgehuchten Ouden Doel en Rapenburg langs de noordelijke dijk en Kalishoek, Sint-Anthonishoek en 't Geslecht langs de zuidelijke dijk (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plans, I 441)

polders in het drukke oogstseizoen vaak arbeiders uit het dichter bevolkte binnenland konden worden aangevoerd, was dit in de geïsoleerde Doelpolder veel minder vanzelfsprekend. Arbeiders moesten dus op min of meer permanente basis in de polder ondergebracht worden, wat wellicht zowel de expansie van de dorpskern in de 17de en 18de eeuw als het ontstaan van de dijkgehuchten verklaart. De periodieke inpolderingen van 1648, 1688, 1790, 1850 zorgden bovendien voor een extra vraag naar arbeidskrachten, die mogelijk een nieuwe stimulans voor de bewoning in de dijkgehuchten betekende. Als we één wezenskenmerk van dit type bewoning moeten aanduiden, is het wel marginaliteit, in de betekenis van situering in de marge van de samenleving. De dijkgehuchten bevinden zich niet alleen aan de rand van de polder, ze lijken zich ook vaak in de nabijheid van staatkundige grenzen te bevinden. De mensen die er woonden werden enkel geduld en gedoogd omwille van de economische noodzaak aan arbeid op de polderboerderijen. De ruimtelijke ontwikkeling is bovendien zeer organisch, vaak zelfs chaotisch te noemen, waarbij niet het polderbestuur of de gemeentelijke overheid, maar wel privépersonen het initiatief namen. Het verzwijgen van de gehuchten op sommige officiële kaarten uit de 18de eeuw en de moeite die het kadaster heeft om de eigendomssituatie in de gehuchten te regulariseren (15), zijn ook tekenend voor de geschiedenis van de dijkgehuchten.

Binnenkrant
Nr. 188

Bijlage bij
M&L 34/1
jan.-feb. 2015

M&L

Sint-Antoniuskapel
met op de voorgrond
het gewelf van de
Sint-Vincentius
a Paulo Kapel
in de Antwerpse
kathedraal
(© Toon Grobet,
in opdracht
van Zumtobel)

Binnenkrant

Beleid

Beleid

Lynn De Clercq

BELEIDSNOTA ONROEREND ERFGOED 2014-2019

De beleidsnota Onroerend Erfgoed 2014-2019 is de weergave van de beleidsvisie van de Vlaamse minister van onroerend erfgoed voor de lopende regeerperiode. Geert Bourgeois is gestart met zijn tweede termijn als minister bevoegd voor onroerend erfgoed. Zijn beleidsnota werd op 4 november 2014 voorgesteld in de bevoegde commissie van het Vlaams Parlement.

In de beleidsnota staan de grote strategische keuzes van het beleid voor de duur van de regeerperiode. Deze worden in de volgende jaren verder geëxpliciteerd in de jaarlijkse beleidsbrieven. De beleidsnota geldt meteen als de beleidsbrief voor het begrotingsjaar 2015.

Vijf strategische doelstellingen

De beleidsnota 2014-2019 is opgebouwd rond vijf strategische doelstellingen:

- 1) een vlotte en consequente uitvoering van de nieuwe regelgeving is gegarandeerd;
- 2) de onroerenderfgoedzorg is een gedeelde verantwoordelijkheid van verschillende beleidsniveaus en organisaties door vertrouwen te schenken;
- 3) samen met de prioritaire partners worden op transparante wijze de ambities voor de onroerenderfgoedzorg geformuleerd.
- 4) investeringen in onroerend erfgoed worden erkend en aangewend als gerichte hefboom voor economische ontwikkeling;
- 5) de zorg voor het onroerend erfgoed levert een positieve bijdrage aan de duurzame ontwikkeling van onze leefomgeving.

Deze strategische doelstellingen lopen als een rode draad doorheen het beleid van de minister. Zij zijn geconcretiseerd in zestien operationele doelstellingen.

Korte samenvatting van de beleidsnota

De nadruk ligt in eerste instantie op een vlotte en consequente uitvoering van het Onroerenderfgoeddecreet van 12 juli 2013, dat op 1 januari 2015 grotendeels in werking is getreden. Enkele onderdelen van het decreet konden nog niet in werking treden en hebben verdere uitwerking nodig, met als belangrijkste onderdeel het hoofdstuk over het archeologisch onderzoek. In de beleidsnota kondigt minister Bourgeois aan hier snel werk van te maken zodat ook het archeologiehoofdstuk ten laatste in 2016 in werking kan treden. De nieuwe regelgeving wordt op

regelmatige tijdstippen, een eerste keer al tegen midden 2017, geëvalueerd om zo te bekijken of de vooropgestelde doelstellingen worden bereikt. Vorig jaar werd ook de aanzet gegeven tot vernieuwing van de regelgeving met betrekking tot de bescherming van het varend erfgoed. In 2016 zal ook het vernieuwde Varend erfgoeddecreet in werking treden.

De Vlaamse overheid evolueert van een controlerende naar een kaderstellende kennisadministratie, die de grote doelstellingen van het Vlaamse beleid bepaalt. Er wordt werk gemaakt van een verdere merkbare cultuuromslag bij de Vlaamse administratie. Oplossingsgerichtheid wordt één van de sleutelwoorden: eigenaars en beheerders van onroerend erfgoed worden als klanten beschouwd. Met de inwerkingtreding van het nieuwe decreet kunnen gemeenten ervoor kiezen om als erkende onroerenderfgoedgemeente bepaalde bevoegdheden op te nemen en zich te profileren met hun onroerenderfgoedbeleid. Door goede afspraken te maken en een duidelijke rolverdeling wordt ieders takenpakket en verantwoordelijkheid gedefinieerd. Een duidelijke rolverdeling kan enkel tot stand komen door vertrouwen te schenken aan de gemeenten. Dit leidt tot een efficiëntere inzet van middelen om zo samen meer te bereiken. Daarenboven is een belangrijke rol weggelegd voor erfgoedverenigingen, zoals Herita en CRKC, voor het betrekken van de eigenaars en beheerders en het verder uitbouwen van het draagvlak voor onroerend erfgoed.

Tegelijk krijgt het agentschap Onroerend Erfgoed de opdracht om de doelmatigheid van het beschermingsinstrumentarium te onderzoeken en het beschermd onroerend erfgoed te herevalueren in deelpakketten die afgebakend worden vanuit een thematische invalshoek. Het is bovendien blijvend noodzakelijk om in te zetten op de aanvulling en actualisering van de bestaande inventarissen om zo de hiaten verder aan te pakken. De inventarissen worden vastgesteld conform de bepalingen uit het Onroerenderfgoeddecreet en er wordt over gewaakt dat archeologische zones uitsluitend worden afgebakend in gebieden waar reële kenniswinst te verwachten valt. Er worden afwegingskaders opgesteld en duidelijke lijnen uitgezet die op voorhand concreet maken welke ontwikkelingen en handelingen mogelijk zijn als het over beschermd erfgoed gaat en welke prioriteiten vanuit de overheid worden vooropgesteld. De opmaak van een Handhavingsprogramma Onroerend Erfgoed moet de efficiënte inzet van de nieuwe handhavingsinstrumenten, onder meer op het vlak van bestuurlijke handhaving, garanderen.

Onroerenderfgoedzorg draagt bij tot een betere samenleving. Investeren in onroerend erfgoed hebben een sociale, culturele, ruimtelijke maar ook onmiskenbaar een economische meerwaarde. Deze economische factor wordt vaak onvoldoende erkend en erfgoedzorg wordt nog te vaak beschouwd als enkel een kost. De aanwezigheid van onroerend erfgoed in onze samenleving brengt een multiplicatoreffect teweeg en kan een hefboom betekenen voor allerlei ontwikkelingen. Het erkennen van deze intrinsieke meerwaarde van erfgoed impliceert dat er voor de financiering ervan niet langer louter moet gerekend

worden op een premieregeling maar dat ook andere voordelen op langere termijn mee in beschouwing kunnen genomen worden. De minister neemt zich voor het premiestelsel gericht in te zetten zodat onder andere de grootste problemen het eerste worden aangepakt. Daarnaast worden ook fiscale maatregelen in het leven geroepen om de onroerenderfgoedzorg te stimuleren. Door het verder operationaliseren van de Erfgoedkluis en het ondersteunen van mogelijke initiatieven voor de oprichting van een archeologisch solidariteitsfonds worden de financieringsmogelijkheden gedifferentieerd. De Vlaamse overheid neemt daarenboven een voorbeeldfunctie op voor het vastgoed met erfgoedwaarde in eigen beheer.

Het behoud van erfgoed draagt de principes van duurzaamheid intrinsiek in zich, zowel op ecologisch, sociaal als economisch vlak. Duurzaamheid is nog steeds een actueel thema. Het besef dat de ruimte schaars is en dat de zorg voor het leefmilieu een delicate aanpak vraagt, vindt meer en meer ingang in de samenleving. Het is onmiskenbaar zo dat het gebruik, het hergebruik en de herbestemming van het erfgoed aanzet tot een efficiënt gebruik van de schaarse middelen. Daarnaast gaat het beleidsveld onroerend erfgoed, in nauwe samenwerking met andere beleidsvelden, op zoek gaan naar duurzame methoden, technieken en materialen om het erfgoed op lange termijn te bewaren en functioneel te houden. Het onroerend erfgoed schakelt zich in in een innovatieve kringloopeconomie. De erfgoedzorg draagt bij tot het onderhouden en versterken van een kwalitatieve en duurzame samenleving waarin niet enkel de economische waarden primeren maar ook sociaal-culturele waarden worden gevalideerd. Deze bijdrage van het onroerend erfgoed aan onze samenleving wordt onderzocht onder meer op basis van een kosten-batenanalyse.

Door de realisatie van bovenstaande doelstellingen en initiatieven streeft de minister ernaar om tegen 2019 de zorg voor het onroerend erfgoed voor iedereen meer vanzelfsprekend te maken. Hierbij wordt sterk geïnvesteerd in het draagvlak voor onroerend erfgoed bij de brede bevolking en bij alle belanghebbers.

Motie Vlaams Parlement

Op 7 januari 2015 werd in het Vlaams Parlement bijkomend een motie tot besluit van de in de commissie besproken beleidsnota Onroerend Erfgoed aangenomen. Deze motie werd ingediend door de Vlaamse volksvertegenwoordigers Manuela Van Werde, Sabine de Bethune, Jean-Jacques De Gucht, Cathy Coudyser, Karin Brouwers en Karim Van Overmeire. In een dergelijke motie doet het Vlaams Parlement aanbevelingen aan de Vlaamse Regering over maatregelen of beleidsopties die de regering zou moeten nemen. Een motie houdt geen verplichtingen in voor de Vlaamse Regering, maar heeft wel politiek gezag.

Deze motie legt de nadruk op de vlotte en consequente uitvoering van de nieuwe regelgeving met betrekking tot het onroerenderfgoedbeleid en op de wens om een breed draagvlak te creëren ten aanzien van de zorg voor het onroerend erfgoed in

gedeelde verantwoordelijkheid en vertrouwen tussen de verschillende beleidsniveaus. In de motie vraagt het parlement aan de Vlaamse Regering om bij de uitvoering van het beleid inzake het onroerend erfgoed rekening te houden met vijftien verschillende aandachtspunten. Deze aandachtspunten sluiten heel nauw aan bij de strategische en operationele doelstellingen uit de beleidsnota. De tekst van deze motie is terug te vinden via www.vlaamsparlement.be.

Meer weten?

Op www.onroerenderfgoed.be kan je onder de noemer 'beleid en regelgeving' de volledige tekst van de beleidsnota Onroerend Erfgoed voor de regeerperiode 2014-2019 terugvinden. Naarmate de regeerperiode vordert worden ook de beleidsbrieven hier geplaatst.

Congres

Koen Smets

SECURING THE FUTURE FOR VETERAN TREES ACROSS EUROPE

Op 15 oktober 2014 woonden 85 deelnemers uit 8 landen een ééndaags congres bij over de toekomst van veteranabomen in Europa. Het internationaal seminarie, georganiseerd door het *VETree project*, ging door in Trollhättan, Västra Götaland, Zweden.

Veteraanbomen zijn bomen met ecologische, culturele of esthetische waarde omwille van hun leeftijd, hun omvang of de staat waarin ze zich bevinden. Vaak zijn het bomen in hun laatste levensfase, vol holtes en dood hout, en in veel gevallen zijn ze om een welbepaalde reden zo lang blijven staan (bijvoorbeeld met een functie als hoekboom om de grens van een perceel aan te duiden, als kapelboom, ...). Deze laatste levensfase van een boom kan soms zeer lang (tientallen tot honderden jaren) duren, en kan door een aangepast beheer nog verlengd worden. Omwille van hun grote en diverse waarde, is het belangrijk de nog aanwezige veteranabomen zo lang mogelijk te behouden, en te zorgen dat er zich ook toekomstige generaties van deze waardevolle bomen kunnen ontwikkelen.

Het congres werd georganiseerd ter afsluiting van het Europese '*VETree project*'. *VETree* is een acroniem voor *Vocational Education and Training on Veteran Trees*, een Europees project dat opgezet werd door 5 partnerorganisaties. De Belgische partner en projectcoördinator is Inverde, het forum voor groenexpertise voor de overheid en de groene sector in Vlaanderen. De doelstelling van het project, zoals door Vikki Bengtsson

(Pro Natura) uiteengezet tijdens de eerste presentatie, is om doorheen heel Europa een kwaliteitsvol opleidingsprogramma op te zetten over het beheer van veteranenbomen. Beheerders van veteranenbomen botsen immers op nieuwe uitdagingen: zo moeten veteranenbomen met de verscherpte focus op veiligheid al te vaak gesnoeid worden in plaats van de natuur zijn gang te laten gaan. Verwaarloosde knobomen hebben geen historisch precedent: ze werden in het verleden steeds beheerd in een min of meer regelmatige cyclus, terwijl nu bomen met een zware knobachterstand (veel dikkere takken) beheerd moeten worden, wat iets helemaal anders is. Het *Ancient Tree Forum* (ATF, de projectpartner uit Groot-Brittannië) heeft de laatste jaren heel wat kennis en expertise verzameld over het beheer van verschillende types veteranenbomen en heeft experimenten opgezet om nieuwe beheertechnieken te ontwikkelen. Het *VETree project* wil deze expertise samenleggen met kennis uit andere landen en zo breed mogelijk verspreiden, zodat niet opnieuw dezelfde fouten uit het verleden gemaakt worden waardoor er veteranenbomen verloren gaan. Hiervoor werd in 6 talen een opleidingsprogramma ontwikkeld, dat bestaat uit onder meer workshops, online oplei-

dingstools en begeleiding, video's, etc., die gratis online beschikbaar zijn.

De volgende lezing op het congres werd gegeven door Ted Green, oprichter en voorzitter van het *Ancient Tree Forum*, die zoals altijd zeer begeistert vertelde over oude bomen in Engeland en Europa. Hij hield een warm pleidooi voor het uitzonderlijke belang en het behoud van oude bomen in open landschappen zoals bosweiden. Een bosweide is een extensief begraasde weide waarin grote, vaak oude, breed uitgegroeide bomen staan. Dit type landgebruik is volgens Ted Green duizenden jaren oud, en waarschijnlijk één van de minst door de mens veranderde landschappen, althans in Groot-Brittannië. Hij gaf veel voorbeelden van het nut en het traditionele beheer van bomen in Europa zoals knotten, en ging dieper in op het systeem van loofvoeding, waarbij bebladerde takken van levende bomen gekapt worden en aan het vee gevoerd. Typisch voor Ted Green is zijn visie op erfgoed, geïllustreerd door zijn boutade dat *a pile of stones* (een 'steenhoop') van 200 jaar oud (waarmee hij bijvoorbeeld een Victoriaans landhuis bedoelt) minder belangrijk is dan de eiken

De bosweide van Västra Tunhem, Trollhättan, met verschillende generaties eiken (foto K. Smets)

van 400 jaar oud die in het park errond staan en die dateren uit een vroeger landschap. Deze eiken moeten bij de erfgoedzorg dus ook voorrang krijgen op het landhuis.

Een andere interessante spreker was Håkan Slotte van de *Swedish National Heritage Board*, die het had over de historische en cultuurwaarde van oude bomen in Zweden. Hij lichtte onder andere de door zijn agentschap gebruikte typologie toe van cultuurhistorisch gebruik van bomen. Zo liet hij verschillende types zien van 'genezende bomen', zoals fetisjbomen, spijkerbomen en wensbomen. Ook benadrukte hij het samengaan van de natuur en erfgoedwaarde van oude bomen, die hij als *biological heritage* (biologisch of levend erfgoed) bestempelt, waarbinnen beide componenten evenwaardig zijn: zowel de levende boom als het historische of cultuuraspect zijn hierin vervat.

Enkele andere sprekers hadden het over de inventarisatie, de bescherming en het beheer van veteranenbomen in Zweden, en het beleid dat hierrond gevoerd wordt. De inventarisatie van de oude bomen in Zweden blijkt vergevorderd. Deze inventarisatie wordt aangevuld door zowel openbare diensten als door particulieren. In volgende lezingen kwamen voorbeelden uit Kroatië en Roemenië aan bod, waar een andere problematiek in verband met veteranenbomen soms meer op de voorgrond treden.

Na de lunch was er een lezing van professor Urban Emanuelsson (*Swedish University of Agricultural Sciences*) over *The Rural Landscapes of Europe*, waarin het traditionele gebruik van bomen centraal stond. Vooral het gebruik van loofvoeding in verschillende regio's van Europa kreeg ook hier veel aandacht.

In de afsluitende lezing *Securing a future for veteran trees in Europe – challenges ahead*, vatte Jill Butler (*Woodland Trust*) de meest voorkomende bedreigingen voor veteranenbomen samen: de perceptie van gevaar, het onaangepaste beheer van bomen en het ontbreken van kennis over en interesse voor oude bomen. Ze pleitte voor goede bescherming en beheer van oude bomen, en voor aandacht en bewustmaking voor zowel de huidige als de toekomstige veteranenbomen. Veel voorbeelden illustreerden mogelijke oplossingen, en één ervan kwam uit Vlaanderen: namelijk de recent voorlopig beschermde knoteiken in de Kammestraat in Lummen. Jill schetste in grote lijnen het landbouwsysteem waarin deze knoteiken geplant en gebruikt werden, zoals beschreven door Joël Burny (BURNY J., *Hagen met knoteiken in historisch perspectief. Een voorbeeldstudie in Lummen (Limburgse Kempen, België)*, Stichting Natuurpublicaties Limburg, Maastricht, 2012). Een akkerperceel werd in Lummen traditioneel omringd door een houtwal, die beplant werd met knoteiken en hakhout. De houtwal beschutte en verrijkte het graan op de akker. De takken van de knoteiken, die regelmatig geknot werden, werden bijeen gebonden tot takkenbussels en zo gebruikt om de broodoven te stoken. In deze oven werd dus brood, gemaakt van het graan van de akker, gebakken met de takken van de knoteiken rondom de akker. Dit voorbeeld illustreert mooi het nuttige, langdurige en stabiele gebruik van ons houtig erfgoed, waardoor dit eeuwenlang op dezelfde wijze beheerd werd, en waarvan momenteel nog tastbare relictten aanwezig zijn. Aan de hand van dit voorbeeld werd de Vlaamse wetgeving, waarbij bomen beschermd kunnen wor-

den als monument, onder de aandacht gebracht. In veel landen beschikt men niet over een dergelijk sterk instrument om bomen, althans op papier, volledig te beschermen.

In de namiddag was er een kort terreinbezoek aan de bosweide (Engels: *woodpasture*, Zweeds: *ekhagar*) van Västra Tunhem. Een bosweide is een historisch landschap, recent aangeduid als Natura 2000 habitat dat voorkomt in Scandinavië, maar zeer gelijkaardige habitats komen ook in Groot-Brittannië voor. In Västra Tunhem zijn praktisch alle bomen eiken. Een historische inventaris uit 1820 van de Zweedse marine beschreef toen nog 250 volwassen eiken. Tegenwoordig zijn er nog een 50-tal eiken uit die periode over, nu 400-600 jaar oud. 70 jaar geleden werden er een aantal eiken bijgeplant, en ook de laatste jaren werden er opnieuw jonge eiken in de bosweide geplant om het behoud van dit landschap op lange termijn te verzekeren. Tijdens het bezoek (half oktober) was duidelijk te zien dat de eiken die 70 jaar geleden geplant waren, van een heel ander type zijn: de 70-jarige bomen waren nog volledig groen bebladerd, terwijl het blad van zowel de 500 jaar oude bomen als dat van de recent aangeplante boompjes al sterk verkleurd was.

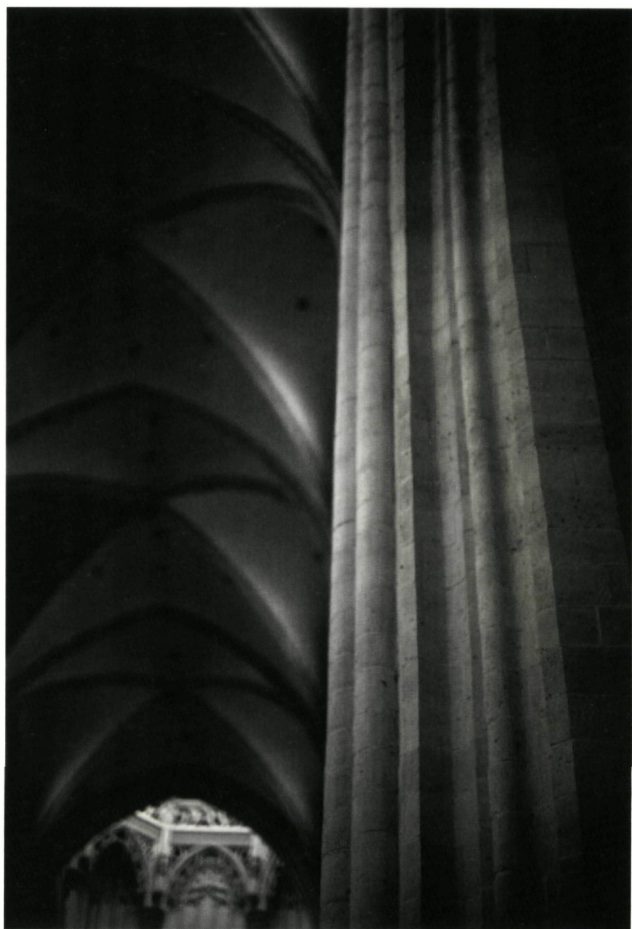
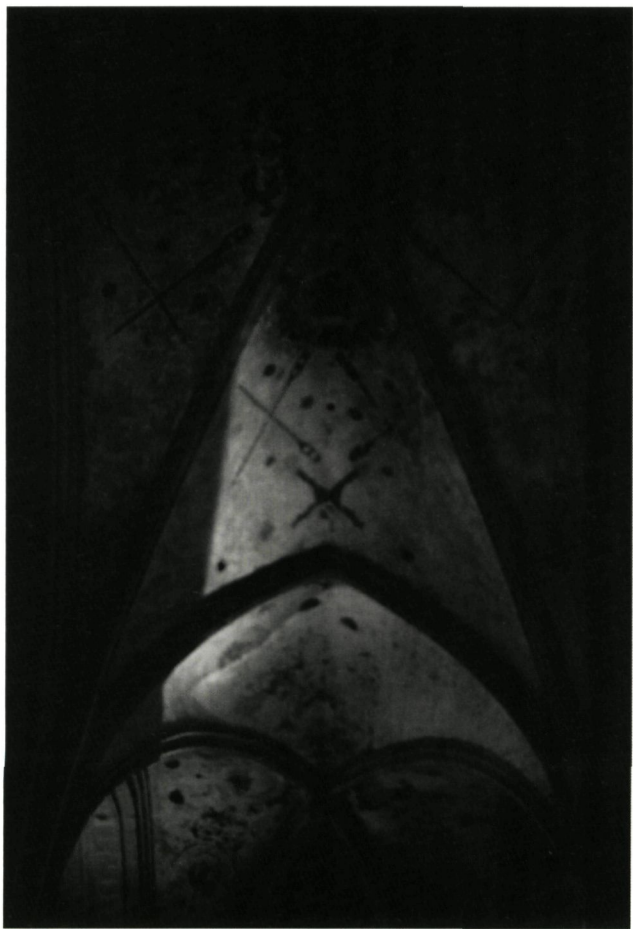
Dit duidt op een aanplant in de jaren 1940 van eiken van een andere oorsprong, dus met ander genetisch materiaal en een verschillend tijdstip van bladverkleuring. Verder werden op deze locatie ook zeer beperkte snoeiwerken uitgevoerd bij de oude eiken, om het uitscheuren van zware takken te voorkomen, zodat deze bomen nog zo lang mogelijk kunnen blijven staan. Tijdens het congres was de première van één van de didactische video's, gemaakt in het kader van het VETree project over verschillende aspecten van veteranenbomen. De getoonde film, *Common sense risk management of veteran trees* (in Nederlandstalige versie Risicobeheer van veteranenbomen, mét gezond verstand), legt helder uit welke aspecten van risicobepaling zeker in rekening gebracht moeten worden vooraleer een boom als 'onveilig' en 'te vellen' beschouwd kan worden. Voor Vlaanderen, waar veel oude bomen met erfgoedwaarde verdwijnen omdat ze als onveilig beschouwd worden, is dit een zeer nuttige oefening!

Globaal kan gezegd worden dat het materiaal dat gedurende dit project en congres aangeboden werd, mogelijkheden biedt om monumentale bomen op een betere manier te beheren.

Al de films en het andere lesmateriaal van het VETree project zijn online beschikbaar: www.vetree.eu

Een vertaling van het Engelse standaardwerk over beheer van veteranenbomen, met integratie van voorbeelden uit Vlaanderen, is vorig jaar verschenen en te koop bij Inverde (www.inverde.be/publicaties): READ H. (vert. en herw. JOYE T.), *Het beheer van veteranenbomen*, Inverde/ANB, Brussel, 2013, 264 p.

De inventarisaties van oude bomen in Groot-Brittannië en Zweden zijn online te raadplegen: <http://www.ancient-tree-hunt.org.uk/> en <http://www.tradportalen.se/>. De inventarisatie van houtig erfgoed in Vlaanderen komt sinds 2014 geleidelijk aan online: <https://inventaris.onroerenderfgoed.be/ile/boom/zoeken>

Restauratie

Madeleine Manderyck

BEZOEK VAN MINISTER-PRESIDENT GEERT BOURGEOIS AAN DE KATHEDRAAL VAN ANTWERPEN TER GELEGENHEID VAN DE BEËINDIGING VAN DE INTERIEUR-RESTAURATIE

Op 2 december jongstleden vereerde de Minister-President de Antwerpse kathedraal met een bezoek. Dit vond plaats in aanwezigheid van gedeputeerde Luc Lemmens en bisschop Johan Bonny naar aanleiding van de recente beëindiging van de werkzaamheden aan de kooromgang en de straalkapellen, het sluitstuk van het omvattende restauratieproject van de kathedraal tussen 1965- 2015.

De heroprichting van het bisdom Antwerpen in 1961 had de noodzaak naar voor gebracht om het sterk vervuilde kathedraalinterieur op te frissen. In een eerste fase (1973-1983) startte de interieurrestauratie in het 7-beukige kerkschip. Op advies van professor Raymond Lemaire en in overeenstemming met de toen geldende inzichten, kozen de architecten Jozef Stijnen en Guido Derks ervoor om de natuursteen van pijlers, muren en gewelven – gewelven waren meestal in baksteen en gepleisterd en al dan niet geschilderd, maar soms ook in natuursteen – in zicht te brengen. Om de brandschade die de pijlers opgelopen hadden bij de brand in 1533 te herstellen werd er toen een vernieuwend procedé toegepast waarbij de kernen van de pijlers bestaande uit baksteenmetselwerk door injectie verhard werden om zo de natuurstenen mantels van de pijlers volledig te kunnen vervangen door nieuwe natuursteen. Het was een huzarenstukje.

In 1984-1989 volgde er een scharnierfase, enerzijds om een uitgebreid archeologisch onderzoek mogelijk te maken vooral in functie van de verdere aanleg van de kanalen voor de verwarmingsinstallatie, maar anderzijds vooral voor een beter begrip van de bewaarde afwerkingslagen op de hele binnenwand van de Kathedraal. Het was voor het eerst in Vlaanderen dat er een historisch en materiaaltechnisch onderzoek op een zo omvat-

Reeks beelden naar aanleiding van de nachtelijke polyfonie van het vocaal gezelschap Graindelavoix in de Antwerpse kathedraal. Björn Schmelzer, artistiek leider van Graindelavoix, vertrok van een zin uit het dagboek van Albrecht Dürer, die in 1520 een jaar in Antwerpen verbleef: *“De Onze Lieve Vrouwekerk te Antwerpen is zo enorm groot, dat men daar veel missen tegelijk in zingt, zonder dat de ene de andere hindert”*.

Zie ook www.facebook.com/graindelavoix

www.koenbroos.be

(© Koen Broos)

Polychromie van omstreeks 1400 op de sluitsteen van het hoogkoorgewelf met de Heilige Petrus in de Antwerpse Kathedraal (© Verstraete en Vanhecke)

tende en wetenschappelijke manier werd gevoerd. Door die studie kwam er vast te staan dat de hele binnenruimte van bij de bouw in de 14de en 15de eeuw volledig voorzien was van een dunne witte afwerkingslaag op basis van kalk opgehoogd met zeer kleurige accenten ter hoogte van de gewelfsleutels en ter ondersteuning van meubilair en kunstwerken. Het hele afwerkingslagenpakket sinds de middeleeuwen bleek in de Antwerpse Kathedraal bewaard te zijn gebleven, wat een heel uniek en bijzonder waardevol gegeven is.

De restauratie van het hoogkoor en van transept in 1990-1993 betekende dan ook een omslag in de restauratievisie en -praktijk: het hele kalkwitsellagenpakket met muurschilderingen kon thans bewaard worden, conserverend behandeld en opnieuw voorzien van een kalkwitsellaagje. De koorkapellen van de Antwerpse Kathedraal vertoonden nog een bijzondere problematiek: hier waren de middeleeuwse afwerkingslagen en muurschilderingen bij wijze van een historiserende reconstructie in de 19de eeuw overschilderd met olieverf. Hier gebeurde de delicate restauratie kapel per kapel in de periode 1998-2014 onder de leiding van architect Rutger Steenmeijer. De rijke neogotische stoffering, een *Gesamtkunstwerk* van muur- en vloerafwerkingen, meubilair, glasramen en kunstwerken werd in eer hersteld. Het sluitstuk van deze fase is de recent afgewerkte restauratie van de kooromgang waarbij het 19de-eeuwse concept als unificerende ruimte gerespecteerd werd en op een conserverende manier met kalk opnieuw afgewerkt. Hieronder blijft een schat aan decoratieve afwerkingslagen uit de 14de tot de 19de eeuw onzichtbaar bewaard.

Deze grensverleggende interieurrestauratie staat echter niet los van de integrale aanpak van het monument. Na de grondige (veelal sterk historiserende) restauratie van einde 19de eeuw en begin 20ste eeuw was de kathedraal immers opnieuw toe aan een buitenrestauratie! Sinds de jaren 1970 werd er parti-

eel hersteld: het dak (1969-1973), de zuidertoren en westgevel (1979-1986) en de basis noordertoren (1975-1990). Om een vlottere uitvoering te waarborgen stelde het Provinciebestuur in 2002 een meerjarenplanning op, omgezet in 2008 in een protocolovereenkomst met de Vlaamse overheid. Het doel was de voltooiing in 2015 van de hele restauratie, zowel exterieur als interieur, 50 jaar na de start van de werkzaamheden. Hiervoor werden de werkzaamheden opgesplitst in 12 fasen, een opdracht voor het restauratiebureau Steenmeijer Architecten. Zo stonden in de periode 2002-2015 de restauratie van de gevels van het koor, het transept, de kooromgang en de straalkapellen, de noord- en zuidgevels van het schip op het programma. Het historische glasramenpatrimonium werd hierbij niet vergeten. De Kathedraal bewaart immers enkele 16de-eeuwse ramen, vier 17de-eeuwse en een omvangrijk waardevol 19de-eeuws glasramenbezit. Alle gebrandschilderde glasramen in de Kathedraal werden voorzien van beschermende buitenbeglazing overeenkomstig de internationale aanbevelingen van het Corpus Vitrearum, wat de duurzaamheid zowel van de glasramen als van het monument ten goede komt. In nauwe samenwerking met het agentschap Onroerend Erfgoed werd ook een volledige branddetectie en diefstalbeveiliging geïnstalleerd inclusief een sprinklerinstallatie in de dakgebinten (2002-2003). Hierbij aansluitend was bovendien de aanpassing van de monumentale inkomdeuren van de westgevel ten behoeve van veiligheid en toegankelijkheid noodzakelijk.

Het nieuwe portaal ontworpen door Steenmeijer Architecten in samenwerking met Ney De Doncker
(© Raymond Wouters)

Het neogotische ontwerp van architect Frans Baeckelmans van 1890 vormde hierbij het uitgangspunt voor een volledig nieuw, functioneel en hedendaags portaal (Steenmeijer Architecten in samenwerking met Ney De Doncker), een blikvanger die ook iets van onze tijd binnen brengt in de Kathedraal van de 21ste eeuw.

Bij zijn bezoek op 2 december jl. nodigde de Minister-President uit tot reflectie over onze omgang met historische gebouwen en met ons onroerend erfgoed en sprak hij inspirerend over de specifieke betekenis van het religieus erfgoed voor de Europeanen. Daarom wordt zijn toespraak hier in extenso weergegeven:

*“Waarom vertoef ik plompverloren
hoekig in uw ranke schaduwkant
uw broderie van steen
als toren u te min
als minnaar u te jong.”*

Met deze woorden van Tom Lanoye verklaart de jonge Boerentoren in 2004 zijn liefde aan een ‘oude dame’: de noordertoren van deze kathedraal.

Europa’s eerste wolkenkrabber (Boerentoren) kan inderdaad niet in gestalte (95 meter tegenover 123 meter) noch in leeftijd (1931 tegenover 1521) tippen aan deze bisschopskerk. Maar beide vormen wel dé twee iconische gebouwen van deze stad.

Het is met heel veel genoegen dat ik naar Antwerpen ben gekomen om samen met u het sluitstuk van de interieurrestauratie (nieuw portaal en de gerestaureerde kooromgang) te mogen vieren. Als de leien daken volgend jaar zullen zijn hersteld, heeft deze kathedraal er 50 jaar restauratiewerkzaamheden op zitten. 50 jaar, een halve eeuw. De binnen- en buitenrestauratie van een kathedraal – zoals deze – is inderdaad een werk van lange adem. Maar wat is een halve eeuw in vergelijking met de 170 jaar (tussen 1352 en 1521 gebouwd) die nodig waren om dit ‘huis van woord, steen en kunst’, zijn vorm en zijn huidig uitzicht te geven? Nu de binnenrestauratie is voltooid, wil ik iedereen die bij dit project betrokken was en is, oprecht danken voor en feliciteren met het geleverde werk. Vergeeft u mij, dat ik niet iedereen bij naam noem. Sta mij toe architect Rutger Steenmeijer en de vele aannemers en hun ambachtslui – restaureren is inderdaad een ambacht in de ware zin van het woord – sta mij toe in het bijzonder hen te feliciteren. Ik wil ook de exemplarische samenwerking tussen de provincie Antwerpen, de kerkfabriek en het agentschap Onroerend Erfgoed beklemtone.

Antwerpen is op een aantal gebieden altijd al een buitenbeentje geweest. Ook met de restauratieprocedure van deze kathedraal was de stad een voorloper. Het was een van de eerste restauratiedossiers in Vlaanderen waarvoor een zogenaamde protocolovereenkomst (in 2008) werd gesloten. We hebben het protocolinstrument in 2009 decretaal vervangen door meerjarige subsidieovereenkomsten. Voor grote, complexe en vaak langlopende restauratiewerkzaamheden kunnen initiatiefnemers meerjarige subsidieovereenkomsten sluiten met het Vlaams Gewest. Zulke meerjarige overeenkomst biedt de mogelijkheid de finan-

Minister-President Geert Bourgeois krijgt een toelichting van architect Rutger Steenmeijer over de restauratie van de koorkapellen (© Raymond Wouters)

ciële middelen beter te spreiden en geeft de projectindieners een grotere rechtszekerheid inzake financiering.

Het einde van de interieurrestauratie van deze kathedraal nodigt uit tot reflectie over onze omgang met historische en waardevolle gebouwen, met ons onroerend erfgoed. Ons onroerend erfgoed is het resultaat van eeuwen menselijke activiteit. Erf-goed: wij hebben het goed inderdaad letterlijk geërfd van de vorige generaties. Erfgoed is een collectief bezit dat wij hebben gekregen van de vorige generaties. Het is een bron van kennis van ons verleden en een element van onze eigenheid. Wij moeten voor deze erfenis als een goed huisvader zorg dragen.

Het is onze plicht om dit erfgoed aan de volgende generaties door te geven.

Onroerend erfgoed bewaren gaat niet alleen om stenen bewaren. Het gaat ook om het bewaren van de tijd, de omstandigheden, de geest, waarin het gebouw tot stand is gekomen.

Dat is zeker het geval voor een eeuwenoud gebouw als dit, dat niet enkel een architecturale realisatie van het christendom is, maar ook een getuige van de rijke middeleeuwse cultuur in het hertogdom Brabant en van het trotse en welvarende verleden van de stad Antwerpen.

Als bisschopskerk is de Onze-Lieve-Vrouwekathedraal in de eerste plaats een ruimte voor liturgie en gebed, een plaats waar mensen komen met hun zorgen en hun vreugde, waar mensen vertrouwen en zin zoeken. Deze kathedraal is ook een collectief goed, ze is van ons allemaal – zoals ze dat door de eeuwen is geweest. Het verheugt me dan ook dat – zonder het sacrale uit het oog te verliezen – hier ook geregeld concerten en tentoonstellingen worden georganiseerd. Geen wonder dat de kathedraal jaarlijks naar schatting 290.000 bezoekers mag verwelkomen. Daarmee is zij

– de gratis toegankelijke niet meegerekend – het drukst bezochte monument in de stad (de Zoo is de toeristische topper).

Het is de taak van de overheid om, als vertegenwoordiger van de gemeenschap, voor de instandhouding, het bewaren en het doorgeven van dit collectief stuk erfgoed in te staan. Daarom heeft de Vlaamse overheid alleen al sinds 2008 bijna 6 miljoen euro bijgedragen aan de restauratie. Religieuze gebouwen beschermen en restaureren wordt door vier vijfde van de Europeanen als 'cruciaal' aangemerkt voor het gemeenschapsleven. Religieuze gebouwen staan daarmee op de vierde plaats na musea, natuurgebieden en volkstradities. Dat blijkt uit een onderzoek begin dit jaar door het platform *Future for Religious Heritage* dat zich inzet voor het behoud van historische gebedshuizen. De *Future for Religious Heritage* concludeert dat de overgrote meerderheid van de Europeanen vindt dat de zowat 500.000 religieuze gebouwen en interieurs een 'uniek en essentieel' onderdeel vormen van Europa's culturele erfgoed. Zij vormen daarom 'een sleutel tot de Europese identiteit'. Bijna negen op tien ondervraagden vindt dat kerken met kunstschaten en/of architectonische bijzonderheden open moeten zijn voor bezoekers.

Ik hoop en wens dat de kathedraal heel veel mensen mag blijven verwelkomen, religieuze en niet-religieuze, zin- en rustzoekenden. Mensen die kunnen ontdekken welke kunst en andere schatten onze voorouders ons hebben nagelaten en hoe wij er zorg voor dragen.

Voor meer informatie, locatie en openingsuren kan u terecht op www.dekathedraal.be

Varia

*Ignace Bourgeois, Guy Heutz, Natalie Huyghe,
Jean-Pierre Otten & Wouter Gheyle*

EEN GEDRAGEN ERFGOEDTRAJECT. STAPSGEWIJS NAAR EEN WO I-ERFGOED- WANDELING IN HET MASTENBOS (KAPELLEN)

Op zondag 12 oktober 2014 werd het loopgravenpad in het Mastenbos in Kapellen ingewandeld. Het leidt de bezoeker langs een authentiek stelsel van Duitse loopgraven en bunkers uit de Eerste Wereldoorlog. Deze ontsluiting is één van de opvallendste resultaten van een jarenlange samenwerking tussen diverse partners. In deze bijdrage schetsen we kort het verhaal van de samenwerking en de verschillende 'producten' die ze opgeleverd heeft. Maar eerst wat geschiedenis ...

Een maat voor niets?

In de aanvangsfase van de Eerste Wereldoorlog verdedigden de Duitsers de grens tussen het bezette België en het neutrale Nederland nauwelijks. Enkel de zogenaamde Dodendraad versperde vanaf 1915 de grens. Na verloop van tijd begon de bezetter echter te vrezen voor een geallieerde invasie vanuit Nederland. Als antwoord op die mogelijke dreiging bouwde men in 1916 en 1917 een uitgebreide verdedigingslinie van bunkers en loopgraven langs grote delen van de grens. In de provincies West- en Oost-Vlaanderen heette die de *Hollandstelling*. In de provincie Antwerpen bestond de linie uit twee delen. Van de Scheldeoever tot Schoten, ten noorden en noordoosten van de stad, volgde de linie de fortengordel en werd ze *Nordabschnitt* genoemd. Van Schoten tot Turnhout heette ze *Turnhout-Kanalstellung* en volgde ze het kanaal Dessel-Schoten. Ten westen van Turnhout vormde een halve cirkel rond de stad het sluitstuk van de linie.

Voor de verdediging ten noorden en noordoosten van Antwerpen pasten de Duitsers een beproefde combinatie van bunkers en loopgraven toe. De voorste linie was een hoge berm met daarin de loopgraaf. De bodem en de wanden van de loopgraaf waren verstevigd met houten planken. Om de zes à tien meter had het tracé een rechthoekige uitstulping of traverse. Zigzaggende verbindingsloopgraven verbonden deze eerste gevechtswand met de achterliggende, tweede linie. Langs de vijandelijke zijde waren in de wanden van de loopgraven en onder de berm bunkers ingewerkt. Op die manier waren ze vrijwel onzichtbaar voor de vijand. Een vrijgemaakt schootsveld vóór de loopgraven zorgde ervoor dat de vijand niet ongezien kon naderen en dat de eigen artillerie en mitrailleurs vrij spel hadden. Achter de linies lagen ondersteunende bunkers, in een eerder los verband. Alle bunkers werden gegoten in gewapend beton. Hun voorzijde

was gemiddeld één meter dik, de achterzijde veertig tot vijftig centimeter. Vaak was het dak extra bewapend met spoorweg- of tramrails. Een tweeledige deur sloot de kleine toegangen af, zodat het bovenste deel open kon wanneer puin het onderste deel zou blokkeren.

Een inval vanuit Nederland is er nooit gekomen. Of de aanwezigheid van de goed uitgebouwde linie hiermee te maken had, zullen we wellicht nooit met zekerheid weten. Na de oorlog bleven deze militaire resten enigszins verweesd achter.

Voor na de Tweede Wereldoorlog is een groot deel van de bunkers afgebroken of letterlijk onder de grond gestopt. Veel loopgraven werden gedempt om de gronden opnieuw te kunnen gebruiken. Kortom, dit militaire erfgoed raakte in de vergetelheid.

Onderzoek en gerichte communicatie als basis

In 2007 veranderde de situatie. Tijdens onderzoek van de Universiteit Gent in het Koninklijk Legermuseum, doken 53 zwart-wit foto's met enkele Antwerpse forten als herkenningpunten op. Ze zijn genomen in januari 1918 door de Duitse piloot *Leutnant* Josef Zimmermann. Hij had de opdracht gekregen om de volledige grensverdediging in de provincie Antwerpen te fotograferen. De foto's verdwenen na de oorlog in dossiermappen en raakten vergeten. Bijna 100 jaar later besloot het Antwerps provinciebestuur om de beelden grondig te laten analyseren. De onderzoekers herkenden meer dan 530 militaire verdedigingselementen en konden die heel precies lokaliseren. "Wat bleef er honderd jaar later nog van over en in welke landschappelijke context dienen we dit erfgoed te situeren?", waren de volgende vragen. Een grondige inventarisatie op het terrein leverde 476 bewaarde militaire relictten op, vooral bunkers en loopgraven. Hun aantal, diversiteit en goede bewaringstoestand zijn uniek voor België en maken van het ensemble een uitzonderlijk stuk militair erfgoed. Vooral de meer dan tien kilometer goed bewaarde Duitse loopgraven uit 1917 in de bos- en parkgebieden ten noorden en noordoosten van Antwerpen zijn opmerkelijk en zelfs op Europese schaal uitzonderlijk. Tot vandaag is de linie daar op sommige plaatsen volledig bewaard. De best bewaarde voorbeelden vinden we terug in het Mastenbos en het Wolfenbos in Kapellen en op een privédoorn in Schoten.

In december 2013 verscheen *Vergeten linies. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918)*. In dit tweedelig boek komen alle gegevens uit het onderzoek samen. Je vindt er niet alleen de originele foto's en een resem kaartmateriaal. Ook het onderzoek, de bespreking van de diverse structuren, het verder leven van dit erfgoed bij de lokale gemeenschap, het opduiken van WO I-sporen bij archeologische opgravingen, de figuur Josef Zimmermann enz. komen uitgebreid aan bod. De respons op het boek bevestigde dat de nood aan gedegen informatie niet louter een indruk van de onderzoekers was, maar een realiteit (1). Dit uitte zich zowel in de verkoop – intussen is de tweede druk bijna uitverkocht –, als in de talrijke reacties van WO I-geïnteresseerden, collega's uit de erfgoedsector, lokale mensen en diverse besturen.

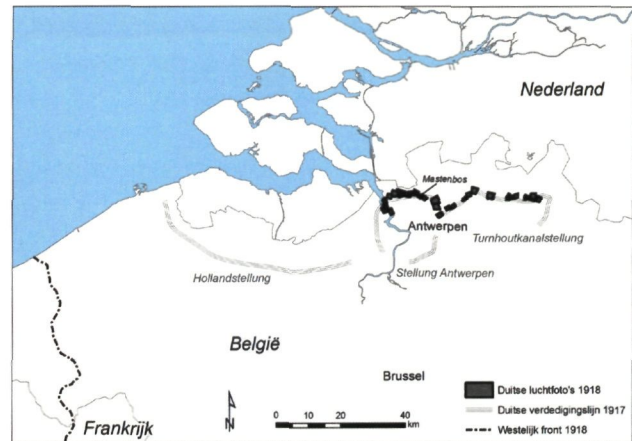
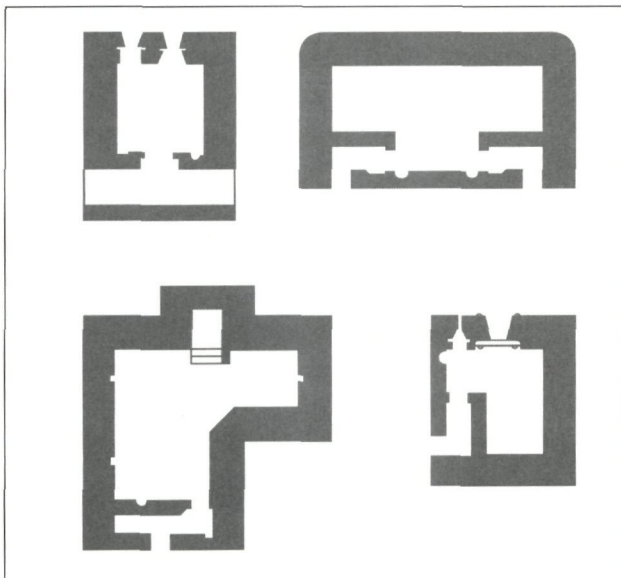
Een stap verder via beleid en beheer

De uitzonderlijke onderzoeksresultaten waren intussen ook ter ore gekomen van het agentschap Onroerend Erfgoed. Op basis van de inventaris van bovenvermelde projecten en mede door de Vlaamse beleidsprioriteit 'WO I-erfgoed', werden in 2012 de eerste stappen gezet voor een beleidsaanpak. Dit leidde tot het op 1 augustus 2014 verschenen ministerieel besluit over de voorlopige aanduiding van de ankerplaats 'Militair erfgoed op de overgang van de Scheldepolders naar Kempen in Stabroek, Kapellen, Brasschaat en Kalmthout'. Naast de resten van de *Nordabschnitt* werden hierin ook de negentiende-eeuwse forten en schansen, de Antitankgracht uit het interbellum en delen van het militaire domein in Brasschaat opgenomen. Een definitieve aanduiding is voorzien in de loop van 2015. Met deze beslissing krijgt alvast het WO I-erfgoed binnen de perimeter van de ankerplaats een formele vermelding en plaats in het ruimtelijk beleid (2).

Een dergelijke verankering is een noodzakelijke stap in de waardering van erfgoed, maar blijft dode letter zonder aangepast beheer. De grootste WO I-erfgoedeigenaar binnen de perimeter van de ankerplaats is het agentschap voor Natuur en Bos (ANB). Al vroeg in het proces, bij de terreininventarisatie, waren ANB-medewerkers betrokken. Wat aanvankelijk veeleer nieuwsgierigheid was naar het aanwezige erfgoed, evolueerde naar een echte interesse en naar vragen over een correcte omgang met dit erfgoed in een natuursetting.

Al snel werd beslist om bij het ANB-bosbeheer van de zones met erfgoed zo voorzichtig mogelijk om te gaan met de bunkers en de gevoelige aarden relicten en waar mogelijk beide aspecten te integreren (3). In deze zones, veelal ook overwoekerd door invasieve plantensoorten, wordt zo veel mogelijk werk met de hand gedaan en zware machines zijn uit den boze. Bomen en struiken worden verwijderd, maar de stronken blijven staan, en er komt een gepast bosbeheer. We krijgen opnieuw een meer open bos met een gevarieerde vegetatie – en dus meer biodi-

Plattegronden van de opengestelde bunkers

Overzichtkaart Hollandstelling-Antwerpen-Turnhoutstelling

versiteit –, en met een zichtbaar erfgoed (4). Sommige bunkers worden in overleg met de vleermuizenwerkgroep van Natuurpunt vrijgemaakt en ingericht als overwinteringsplaats voor deze zoogdieren. Met een dergelijke herbestemming krijgen niet alleen bedreigde vleermuissoorten een prima onderkomen, de bunkers kunnen zo ook regelmatig en gemakkelijk geïnspecteerd en onderhouden worden. Op die manier speelt het erfgoed een rol in het wisselende en halfopen karakter van het bos en wordt het automatisch geïntegreerd in het beheer.

Ruime aandacht dankzij een gelaagde publieksontsluiting

De beslissing om de Herdenking 1914-1918 als thema voor de Week van het Bos 2014 te kiezen, was voor ANB het sein om samen met de partners in te zetten op de ontsluiting van het zuidoostelijke deel van het Mastenbos, tussen de Kalmthoutsteenweg en de spoorweg Antwerpen-Roosendaal. ANB, sinds 2011 eigenaar en beheerder van dit twintig hectare grote gebied dat aansluit bij het ca. 155 ha grote boscomplex dat al langer in eigendom was, heeft hier een ontsluitingsvoorstel van de Universiteit Gent en de provincie Antwerpen uitgewerkt.

Loopgravenpad in het Mastenbos (foto W. Gheyle)

Via dit zogenaamde loopgravenpad met zitbanken, infoborden, trappen en brugjes wandelen bezoekers langs en door het best bewaarde militaire erfgoed. Het lusvormige parcours van 1,5 km loopt niet enkel door en langs de loopgraven. Er werden ook vier bunkers toegankelijk gemaakt voor het publiek. Specialisten van het agentschap Onroerend Erfgoed deden voor de openstelling ervan een inspectie en gaven de nodige informatie omtrent de behandeling van het beton, het metaal en de beschilderingen. De vier opengestelde bunkers belichten vier verschillende aspecten van de verdediging. In de voorste loopgraaf zit een machinegewerbunker die het hele gebied tot Fort Ertbrand overschouwde. De loopgraaf loopt via twee zijingangen dwars door de bunker. In de voorkant van de bunker zitten twee gaten. Uit het kleinste werd geschoten met een Maxim MGo8, een krachtig machinegeweer dat ook wel 'verfkwas van de duivel' werd genoemd. In het grootste gat stond een schijnwerper, om de vijand ook 's nachts te kunnen belagen. Een andere opengestelde bunker is een kanonbunker die samen met een tweede, gelijkaardig exemplaar de hele zone tussen de forten van Ertbrand en Brasschaat verdedigde. De derde bunker waarin je een kijkje kan nemen is een rechthoekige manschappenbunker, de grootste in zijn soort. Hij bestaat uit een ruimte om te schuilen en heeft alleen aan de achterkant twee ingangen die op de loopgraaf uitkomen. De binnenruimte was louter praktisch ingericht, met een nis voor een kacheltje aan elke ingang. En ook de commandobunker is toegankelijk. Die staat nu volledig vrij achter de linies maar was oorspronkelijk ingegraven en via loopgraven verbonden met de andere bunkers. In de bunker vind je een centrale ruimte met drie trapjes die leiden naar een observatiekoepel. Daarin zit een gat voor een periscope en een kleine kijkgleuf. Van hieruit was er overzicht, konden alle strijdgegevens verzameld en orders uitgedeeld worden.

Bij het ontwerpen van de wandeling is ook rekening gehouden met de toegankelijkheid. De aangelegde paden bieden rolstoelgebruikers of mensen met een kinderwagen de kans om een groot deel van het parcours te volgen. Min of meer centraal en op een plek van waaruit verschillende elementen van de linie zichtbaar zijn, is een verhoogd platform (6 bij 2 meter) met een langzaam hellende toegang gebouwd. Hier staan ook enkele

Bunker in het Mastenbos (foto S. Dewickere)

infoborden geconcentreerd met meer uitleg over de linie. Parallel met de ontsluitingswerken op het terrein zelf, ging de aandacht ook naar het aanbieden van inhoudelijke informatie. De individuele bezoeker vindt ter plaatse niet alleen de 'traditionele' infoborden. Via QR-codes op de borden heeft hij ook toegang tot bijkomende informatie (tekst, foto's, plannen, ...) en tot vertalingen van de teksten (Engels, Frans en Duits). Voor groepen staan dan weer speciaal opgeleide gidsen klaar. De gidsenwerking wordt gecoördineerd door de gemeente Kapellen en is zodoende ingebed in de lokale toeristische werking (5). Specifiek voor het onderwijs ontwikkelde Bos+ een educatief pakket over bos, natuur en de 'Grote Oorlog'. Het pakket bevat vakgebonden en vakoverschrijdende taken die beantwoorden aan de eindtermen. Het werd opgesteld voor de derde graad van het secundair onderwijs, maar ook andere leeftijden kunnen ermee aan de slag. Hoewel het thema algemeen aangepakt wordt, komt het Mastenbos ruim aan bod (6). Een bijkomend ondersteunend initiatief was de publicatie van *Bunkers en loopgraven in het Mastenbos. Vergeten linies in de bossen rond Antwerpen*, een nieuwe gratis brochure van de provinciale dienst Erfgoed. Tenslotte waren op de tentoonstelling 'Cappelen in den Grooten Oorlog' (september-november 2014) ook vondsten uit het Mastenbos te zien (7).

In samenwerking met het agentschap Wegen en Verkeer zijn de plannen uitgetekend om de verkeersveiligheid op en rond de site te bevorderen. Vooral de veelgebruikte oversteek tussen beide delen van het Mastenbos over de drukke Kalmthoutsesteenweg en het parkeerprobleem dienden aangepakt te worden. De plannen zijn intussen goedgekeurd en de concrete uitwerking, een nieuwe parking en een aangepaste verkeerssituatie, is voorzien voor het voorjaar van 2015. Het loopgravenpad werd op 12 oktober 2014 officieel ingehuldigd door Joke Schauvliege, Vlaams minister voor Omgeving, Natuur en Landbouw, in aanwezigheid van verschillende prominenten en alle betrokken partners. Mede door de aandacht in de pers en op de sociale media, was de publieksrespons vanaf de eerste dag een voltrefter. In de periode oktober tot december 2014 werden gemiddeld 100 bezoekers per dag geregistreerd, met pieken op zaterdag- en zondagnamiddag (8).

Een rooskleurige toekomst?

Erfgoed- en natuurbelangen lopen niet altijd gelijk. Toch toont het voorbeeld van het Mastenbos duidelijk dat dialoog en een aangepaste aanpak tot resultaten leiden waar iedereen tevreden mee is. Naar de toekomst toe lijkt de uitdaging tweeledig. In de eerste plaats moet men de aandacht voor dit loopgravenpad hoog houden door bezoekers, individuen, groepen en scholen, te blijven overtuigen van de (meer)waarde van een bezoek aan de site. Een algemene ondersteuning op het terrein (goede en propere infrastructuur, integratie in allerlei recreatieve knooppunten) dient gekoppeld te blijven aan een goede inhoudelijke opvolging (aanspreekpunt, gidsenwerking, up to date digitale en analoge informatie, geïnformeerde horeca). Daarnaast moet er aandacht zijn voor de fysieke staat van het erfgoed. Het actieve en intense gebruik van het erfgoed zal

zeker impact hebben en sporen nalaten (erosie, vandalisme, ...). Intussen zijn met Monumentenwacht afspraken gemaakt om na te gaan hoe hiermee adequaat kan omgegaan worden zodanig dat recreatie en behoud kunnen samengaan.

Een goede aanpak van deze tweeledige uitdaging is wellicht de beste garantie dat het loopgravenpad ook na de Herdenking 1914-1918 nog een kleurrijke toekomst heeft.

- (1) In het voorjaar van 2009 verscheen al *De verzameling-Zimmermann (1918). Militaire luchtfoto's van Beveren tot Oud-Turnhout*, als deel 5 in de gratis brochurereeks 'Archeologie in de provincie Antwerpen'. De brochure, acht pagina's met veel illustraties, gaf een eerste kijk op de rijkdom en het potentieel van dit militaire erfgoed. Een ruime, maar toch gerichte verspreiding zorgde er voor dat deze publicatie wellicht de echte aanstoker werd van de hernieuwde aandacht die de linie vanaf 2009-2010 getrokken heeft. Sinds het verschijnen is en blijft er vraag naar deze brochure. De vijfde druk is intussen een feit.
- (2) De gegevens zijn intussen opgenomen in de Centrale Archeologische Inventaris en ook raadpleegbaar via de Landschapskaart van de provincie Antwerpen.
- (3) Bij het opwerpen van de bermen voor de loopgraven ontstonden ondiepe uitgravingen. Op één plaats is die oorspronkelijke uitgraving onlangs geruimd. Deze doet nu dienst als ondiepe poel, leefte-rein voor o.a. amfibieën. De oorspronkelijke idee, een 'nieuwe' poel graven in het bos tussen en over het toen nog onbekende militaire erfgoed, is na overleg tussen onderzoekers en beheerders snel opgegeven.
- (4) De niveauverschillen op en rondom de verschillende elementen van de linie zorgen lokaal voor diverse vochtigheids- en lichtgradiënten met bijbehorende specifieke flora en fauna.
- (5) Ruim 30 personen volgden de opleiding die in samenwerking met het CVN werd opgezet, en mogen gidsen in het Mastenbos. Beroep doen op deze gidsen gebeurt via de gemeente Kapellen. Meer informatie: www.kapellen.be of grooteoorlog@kapellen.be. De gemeente is het lokale aanspreek- en coördinatiepunt. Ook bij groepsbezoeken zonder gids wordt gevraagd een melding te doen bij de gemeente. Zo kan eventuele hinder door een teveel aan bezoekers vermeden worden. De gemeente volgt ook de lokale en regionale websites op en zorgt voor de verspreiding van de informatie in de buurt (ook via horeca en B&B's). Toerisme Provincie Antwerpen zorgt dan weer voor promotie in een ruimere regio.
- (6) In de praktijk zien we dat leraren van alle leeftijdsgroepen (6 tot 18 jaar) gebruik maken van dit pakket. Meer informatie over Bos+ op www.bosplus.be. Het educatief pakket kan je downloaden via de verkorte link <http://bit.do/mastenbos>.
- (7) De tentoonstelling was een project van Hoghescote, de heemkring van Kapellen, en trok meer dan 1500 bezoekers. Samen met de tentoonstelling verscheen ook een boek met dezelfde titel.
- (8) Om een meer onderbouwd zicht te krijgen op het gebruik van het pad zijn alvast verschillende tellers aangebracht op strategische plaatsen van het parcours. Deze meet-gegevens worden naderhand meegenomen bij de evaluatie.

PRAKTISCHE INFO

Het Loopgravenpad beslaat slechts een klein deel van het Mastenbos. Je vindt het pad ten oosten van de Kalmthoutsesteenweg, in een flauwe bocht ter hoogte van huisnummer 61 (GPS-coördinaten 51,336410 – 4,438690). De 1,5 km lange, enkelrichting wandellus is vrij toegankelijk van zonsopgang tot zonsondergang. Honden en fietsen zijn op het loopgravenpad zelf niet toegelaten.

Het boek *Vergeeten Lijnen. Antwerpse bunkers en loopgraven door de lens van Leutnant Zimmermann (1918)* is te koop in de boekhandel en via cultuurloket@provincieantwerpen.be. Beide gratis brochures zijn eveneens verkrijgbaar via dit adres.

Inventarisatie

Elise Hooft

NIEUWE VASTSTELLING VAN DE INVENTARIS VAN HET BOUWKUNDIG ERFGOED

De inventaris van het bouwkundig erfgoed is op 28 november 2014 vastgesteld door het agentschap Onroerend Erfgoed. Is uw gebouw opgenomen in de vastgestelde inventaris? Dan is er een speciale regeling voor energieprestatie, functiewijziging, sloop en sociale huisvesting, die vanaf 11 december 2014 van kracht is.

De vastgestelde inventaris is een overzichtslijst van gebouwen met erfgoedwaarde per gemeente. Deze lijst wordt jaarlijks aangepast en gepubliceerd door het agentschap Onroerend Erfgoed. In vergelijking met de vastgestelde lijst van 28 november 2013 werden 1167 relicten en bouwkundige gehelen toegevoegd. In totaal gaat het nu om 73 717 bouwkundige relicten en gehelen. Omdat bouwkundig erfgoed kan veranderen, werken we samen met steden en gemeenten om de meest actuele administratieve gegevens te verzekeren. Hun meldingen van sloop en zware verbouwingen hebben geleid tot het schrappen van 547 relicten en bouwkundige gehelen uit de vastgestelde lijst.

De herinventarisatieprojecten in de stad Gent, de stad Antwerpen en de Vlaamse rand (Zaventem en Sint-Genesius-Rode) zorgden voor een grote aanvulling. Ook in andere gemeenten, zoals Schoten, werden interessante panden toegevoegd, op aanvraag van erfgoedverenigingen, lokale overheden of geïnteresseerde particulieren.

Wilt u weten of uw woning is opgenomen? Raadpleeg dan de lijst van 28 november 2014 op de pagina 'Rechtsgevolgen' van de website <https://inventaris.onroerenderfgoed.be>. Als uw gebouw is opgenomen, gelden vier uitzonderingsmaatregelen:

Villa in cottigestijl op de hoek van de Vijverlaan en de Sorbenlaan in Wilrijk, naar een ontwerp van de architecten Leopold De Coninck en Maurice Potié uit 1928 (foto J. Braeken)

1. Afwijking van de normen rond energieprestatie en binnenklimaat om de erfgoedwaarde van het pand in stand te houden.
2. Zonevreemde gebouwen krijgen gemakkelijker een nieuwe functie.
3. Een gemeente neemt pas een beslissing over de sloop van een gebouw uit de vastgestelde inventaris nadat zij advies heeft gevraagd over de erfgoedwaarden van het gebouw.
4. Bij gebouwen in de inventaris wordt sociale huisvesting door renovatie gestimuleerd.

Meer informatie vindt u via:
inventaris@onroenderfgoed.be
<https://inventaris.onroenderfgoed.be/dibe/rechtsgevolgen>

Tentoonstelling

Marjan Buyle

REMBRANDT IN HET RIJKSMUSEUM: LATE REMBRANDT

Het Rijksmuseum van Amsterdam pakt in het voorjaar uit met een grootschalige tentoonstelling over het laatste werk van Rembrandt, met name de werken vanaf 1652 tot aan zijn dood in 1669. Niet minder dan 40 schilderijen worden er getoond, naast 30 prenten en 20 tekeningen. Het is voor de eerste keer dat deze werken met elkaar geconfronteerd worden, vermits ze verspreid zijn tussen musea en privéverzamelingen uit Europa en de Verenigde Staten. Een unieke kans dus om het werk van deze grootmeester, die ook in zijn laatste levensfase bleef experimenteren met verfmaterialen en technieken, te ontdekken. Tijdens de restauratie door het Koninklijk instituut voor het Kunstpatrimonium in Brussel van het *Portret van Nicolaes van Bambeeck* uit de verzameling van de Koninklijke Musea voor Schone Kunsten van België door Françoise Rosier en Hélène Dubois ontdekte Jana Sanyova dat er in de preparatielaag tarwetzetmeel werd teruggevonden in de oliegedragen preparatie. Dit is eens te meer een bewijs van de experimenten van Rembrandt. Door een deel van het gebruikelijke loodwit in de tweede preparatielaag te vervangen door zetmeel, wordt de laag transparant. Op die manier had Rembrandt een manier gevonden om de onderliggende roodbruine preparatielaag visueel te laten doorwerken in zijn schilderijen.

Het coloriet van de schilderijen van Rembrandt is heel eigen, al zorgden donkere gekleurde vernislagen in het verleden voor een vertekening van het beeld. Na diverse zorgvuldige voorbereide

restauraties van zijn werken tonen ze nu het echte kleurenpalet met een voorliefde voor bruin, geel, rood, zwart, wit. Het roept onmiddellijk reminiscenties op aan het warme Venetiaanse kleurenpalet. Koude kleuren zoals blauwen en groenen komen zelden voor. In tegenstelling tot zijn tijdgenoten, die glad en effen schilderen, blijft Rembrandt trouw aan zijn 'eigen' schildertechniek met dikke pasteuze verflagen, zelfs bijna in reliëf.

Scènes en portretten worden vaak niet gesitueerd in concrete ruimtes. De achtergrond is bewust vaag gehouden en niet gedefinieerd, waardoor alle aandacht naar de afgebeelde personages gaat. Details van kledij zijn geborsteld met snelle dikke penseelstreken, die eerder suggereren dan weergeven. De gezichten daarentegen zijn verder uitgewerkt, wat de uitdrukingskracht vergroot.

De laatste periode van zijn leven was heel zwaar door het overlijden van enkele gezinsleden en door financiële problemen. Toch heeft hij in deze levensfase zijn meest gevoelige werken geschilderd, met grote diepkracht en mededogen. Kenmerkend voor zijn hele oeuvre is zijn heel persoonlijke schildering van het licht. In 1665 schildert hij het aangrijpende werk van *Jacob die de zonen van Jozef zegent*. Met veel liefde zijn de beide kinderen geportretteerd, die door de oude Jacob gezegend worden. In tegenstelling tot veel andere werken baden de personages op deze voorstelling in een zacht en helder licht.

Van sommige schilderijen is het heel duidelijk dat het om specifieke opdrachten gaat. Een dergelijk voorbeeld is het schilderij met *De staalmeesters*, een werk van 1662. De vijf staalmeesters

Rembrandt, Zelfportret met de twee cirkels, ca 1665-1669 (Kenwood House London)

Rembrandt, Familieportret, ca 1665 (Herzog Anton Ulrich Museum Braunschweig)

moesten de kwaliteit en de kleur van lakenstalen controleren, overigens een onbezoldigde erefunctie van één jaar. De vijf mannen van verschillende religies (katholiek, gereformeerd, doopsgezind en remonstrant) zijn met hun bediende afgebeeld in een bestaande ruimte, namelijk de vergaderzaal van het Staalhof aan de Staalstraat in Amsterdam. Het zijn schitterende portretten in Rembrandts gekende stijl: de gezichten gedetailleerd uitgewerkt en de kledij en de andere elementen uit de kamer snel en trefzeker gesuggereerd. Het lage standpunt van de schilder draagt zeker bij tot de levendigheid van de compositie.

Twee jaar later schildert Rembrandt het *Joodse bruidje*. In die periode liet men zich graag portretteren als historische of Bijbelse personages, zoals hier als Isaac en Rebecca. Wie de voorgestelde personen zijn is nog altijd niet met zekerheid geweten. Het is een opvallend, zeer intimistisch portret, met zware pasteuze verfstreken die daarna zelfs bewerkt werden met het paletmes: een zeer moderne manier van werken voor die tijd! Het *Zelfportret met de twee cirkels* uit 1665-1669 behoort tot de reeks van zelfportretten die Rembrandt tijdens zijn hele carrière maakte. Hoewel hij toen financieel volledig aan de grond zat, portretteert hij zich zelfbewust aan de toeschouwer, met palet en penseel in de hand en gekleed in een mantel met bont. Over de betekenis van de twee cirkels op de achtergrond bestaan uiteenlopende theorieën. Het werk komt bijzonder

modern over, zowel qua opzet als van manier van schilderen, die bijna expressionistisch te noemen is.

Eén van de mooiste werken van deze expositie is het tamelijk onbekende *Familieportret*, bewaard in het hertog Anton Ulrich Museum in Braunschweig. Hierin zit de essentie van heel Rembrandts oeuvre verborgen. Alles is tot zijn pure eenvoud teruggebracht. Rembrandt heeft zich zelfs niet bekommerd om het schilderen van een achtergrond: de enige essentie is de liefdevolle interactie tussen de ouders en hun kinderen, de fiere vader en zijn lieve vrouw met haar drie kinderen. Zelden is de familieband zo overtuigend weergegeven als in dit onconventionele en 'moderne' familieportret: een portret dat alle tijden en alle kunstrichtingen ruimschoots overschrijdt. Alleen al voor dit schilderij moet u de tentoonstelling bezoeken!

De tentoonstelling loopt in het Rijksmuseum van Amsterdam van 12 februari tot en met 17 mei 2015, dagelijks van 9 tot 17u. Het Rijksmuseum ligt aan de Museumstraat 1.

Het is vanuit België gemakkelijk te bereiken met de NMBS trein (www.belgianrail.be of www.b-europe.com) en daarna verder met tram 2. De wetenschappelijke catalogus is in vier talen verkrijgbaar. Meer informatie en online reservatie van toegangstickets in tijdsblokken: rijksmuseum.nl/rembrandt

*De polder moet wijken, wat wilt ge'r aan doen; de machtigen hebben gesproken.
Ge kunt daarom treuren, maar d'heilige poen heeft altijd de wetten gebroken.
Ge moet dat aanveerden, we staan in de kou, we worden bespot en vernederd.
Toch doet het me pijn, dat verbeterd gevoel, want mijn grootmoeder was van den Doel (...)*

Wannes Van de Velde, Op de maat van de seizoenen, 2006

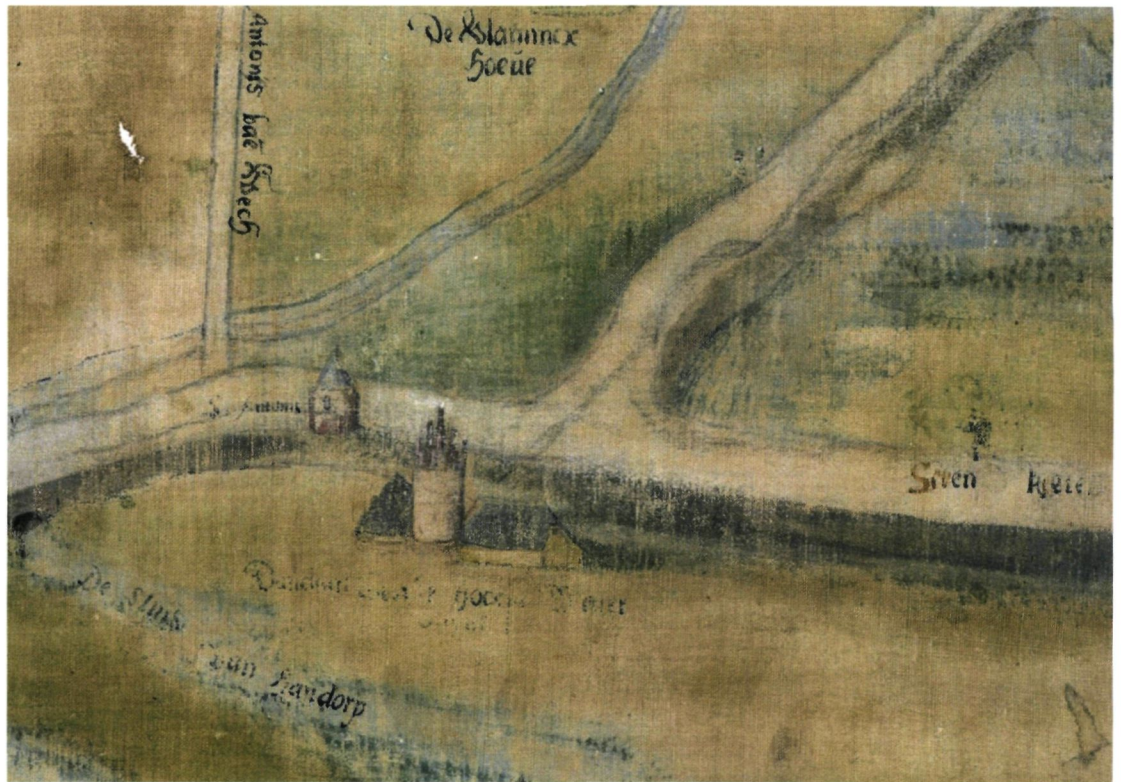

Perceelskaart van de Doelpolder uit 1749-50: fragment met inplanting Rapenburg tussen kavel 14 en 15 links en Ouden Doel, ter hoogte van kavel 98 bovenaan (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Kaarten en Plannen, II 669)

Het verschijnsel van kleine bewoningsconcentraties op en rond dijken is niet uitzonderlijk in Vlaanderen, hoewel specifiek onderzoek hierover ontbreekt. De Inventaris Bouwkundig Erfgoed inventariseert vooralsnog geen 'dijkgehuchten' als afzonderlijke bouwkundige gehelen. Wel worden 21 dijkhuisjes uit de 19de en de vroege 20ste eeuw als afzonderlijke relictten geregistreerd. Dat deze dijkhuisjes zich uitsluitend in het Oost-Vlaamse Assenede en langsheen de Schelde tussen Destelbergen en Hamme bevinden, betekent mogelijk dat de

classificatie op dit punt niet homogeen is, met andere woorden dat soortgelijke individuele sites of gehelen niet als dusdanig geregistreerd zijn, maar kan ook wijzen op het minder voorkomen van dergelijke bebouwing- en bebouwingsconcentraties in de West-Vlaamse polders. Minstens één van de sites maakt deel uit van een ensemble dat als dijkgehucht kan worden bestempeld, en morfologisch enige gelijkenis met de Doelse dijkgehuchten vertoont, met name de dijkhuisjes aan de hoek van de Hollekensstraat in Assenede, naast en op de dijk

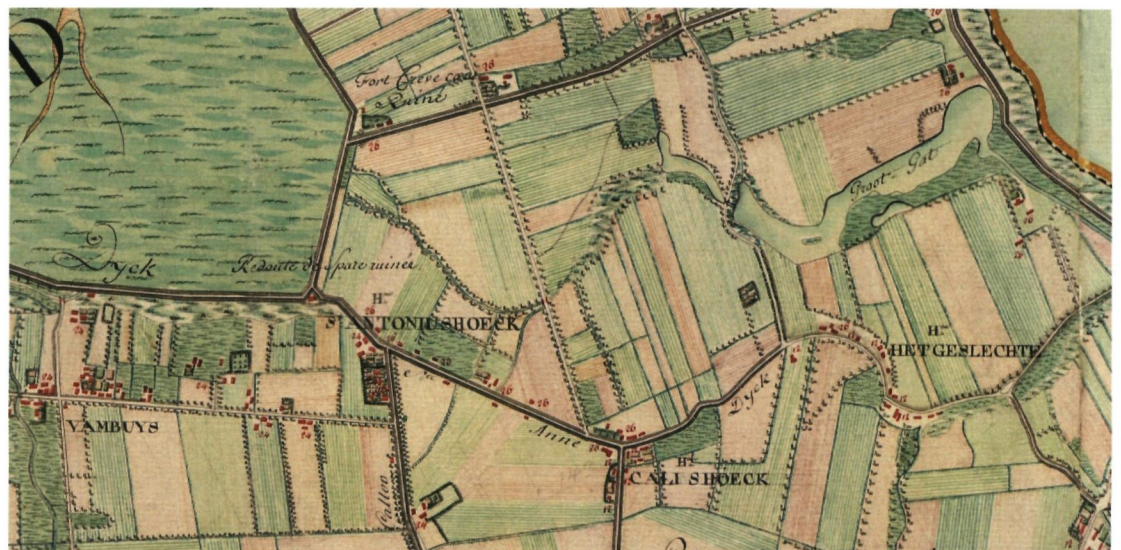
Het verdwenen middeleeuwse dijkgehucht Sint-Antoniushoek op en rond de dijk van de Doelpolder rond 1575 (Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, 451, detail)

van de 16de-eeuwse Rode Polder, die in de 17de eeuw binnendijk werd door de inpoldering van de Albertpolder in 1620 en de Sint-Pieterspolder bij Philippine in 1633. Ook hier speelt de grensligging een rol: de dijk tussen Rode Polder en Sint-Pieterspolder werd in 1664 de nieuwe staatsgrens tussen de Habsburgse Nederlanden en de Republiek (16). Hoe oud de bewoningsconcentratie aan het dijkuiteinde van de Hollekensstraat is, is niet bekend, maar op Ferraris is alleszins al bewoning merkbaar en wordt deze als *Tolleque* aangeduid. Deze bewoningsconcentratie is wel aanzienlijk minder uitgesproken en minder lineair dan de dijkgehuchten rond Doel op de Ferrariskaart.

Vergelijking met de Ferrariskaart van 1778 en het Primitief Kadaster van 1830 leert al gauw dat de concentratie aan dijkgehuchten in de Wase polder ooit veel hoger was. Dijkgehuchten als Kalishoek, het Geslecht en Sint-Anthoniushoek verdwenen in de loop van de 20ste eeuw door de havenuitbreiding. Het laatste gehucht, Sint-Anthoniushoek, gelegen op de grens tussen Doelpolder, Oud-Arenbergpolder en Kallopolder, bewijst ook de opmerkelijke continuïteit van het fenomeen dijkgehuchten in dit gebied: al in de late middeleeuwen bestond er in de omgeving een dijkgehucht met die naam. Het werd in de late 16de eeuw heropgericht als schans en vervolgens na de herbedijking van de polders Doel

Sint-Anthoniushoek, Kalishoek en het Geslecht op de Ferrariskaart van 1777

en Sint-Anna/Ketenisse in 1614 opnieuw als gehucht met een kleine kapel en een eigen pastorie (17).

In de meer landinwaarts gelegen polders van het Waasland treffen we op Ferraris nog een aantal gehuchten aan, die mogelijk als dijkgehucht geclassificeerd kunnen worden: Vliegenstal tussen Vrasene en Verrebroek, Kijkverdriet in de Rode Moerpolder en Groenendijk op de gelijknamige dijk ter hoogte van de Sint-Gillisbroekpolder. Geen van alle is nog duidelijk herkenbaar in het landschap als dijkgehucht. Zonder meer diepgaand onderzoek naar het voorkomen, de betekenis en geschiedenis van dijkgehuchten in het Noorden van Vlaanderen en het aangrenzend deel van Nederland, zijn veralgemenende uitspraken moeilijk. Toch lijkt het erop dat de drie dijkgehuchten geassocieerd met de Doelse Dijksequentie, namelijk Ouden Doel, Saeftinghe en Rapenburg, tot de laatst overgebleven voorbeelden behoren van een bewoningstype dat in het Noord-Vlaamse kustgebied en in het bijzonder in de Wase Scheldepolders frequent voorkwam.

Tot besluit: hoe uniek is de Doelse Dijksequentie?

In de loop van 2012 verloor de Prosperpolder een belangrijk deel van zijn voormalige Scheldedijk uit het midden van de 19de eeuw. De dijk, die de grens vormde met de noordelijke Hedwigepolder, werd afgebroken ten behoeve van het toekomstige intergetijdengebied Hedwige-Prosperpolder. Door deze ingreep, die in tegenstelling tot veel andere infrastructuurwerken in dit gebied niet op veel publieke belangstelling kon rekenen, verdween een deel van de Doelse dijksequentie. Of we deze afbraak vanuit erfgoedperspectief moeten betreuren, is vooralsnog moeilijk te zeggen. Er bestaat in Vlaanderen immers geen duidelijk interpretatiekader om de erfgoedwaarde van een individuele historische dijk of een hele dijksequentie correct in te schatten.

In Nederland, het land van water en dijken, werd in het kader van de Cultuurhistorische Hoofdstructuur, aangevuld met gerichte valorisatieprojecten, ook in het kader van actuele dijkverbeteringswerken wel al heel wat aandacht besteed aan de waardering en functiebestemming van historische dijksystemen en aanverwante landschappelijke relictten. In 2013 leidde dit tot het rapport *Een toekomst voor dijken. Handreiking voor de omgang met dijken als cultureel erfgoed* (18). Via de Provinciale Cultuurhistorische kaarten is het daarenboven mogelijk een vrij gedetailleerd overzicht te krijgen van de bewaarde cultuurhistorisch belangrijke dijken (19). Een gerichte inventarisatie en bijhorende waardering

Ontmoet de Schelde

Hedwige-Prosperproject

April 2013

Doelpolder Noord, Prosperpolder, Hedwigepolder, Land van Saeftinghe

Het Hedwige-Prosperproject telt in totaal 465 hectare, waarvan 170 hectare op Vlaamse bodem. Vooral in dat zuiderse polderdeel kreeg het landschap de afgelopen jaren langzaam een andere vorm. Je ziet de nieuwe ringdijk rond de Prosperpolder krommen en wachten op de laatste sprint tot aan de grens. Ook de fundamenten van het gloednieuwe pompstation pronken aan de rand van het natuurgebied. Aan de andere kant van de dijk steken de broedeilanden voor steltlopers fraai af tegenover de glanzende waterpartijen. De eerste Kieviten zijn intussen gespot, het broeden kan beginnen.

recreatie gaan hier straks hand in hand. Nu er definitief groen licht is voor de grensoverschrijdende aanpak, denken de Lage Landen weer samen na over de beste invulling en inpassing in de ruime omgeving. De komende maanden gaan we uitgebreid rond de tafel zitten. We houden je op de hoogte!

Dorien Verstraete,
projectingenieur Waterwegen en Zeekanaal NV (B)

Laurent Vanden Abeele,
projectleider Agentschap voor Natuur en Bos (B)

Richard Rozemeijer,
projectleider Provincie Zeeland (NL)

We ontvangen regelmatig bezoekers voor een begeleide wandeling en een bezoekje aan de infokeet. Zij verbazen zich steevast over de vele functies die het project combineert. Veiligheid, natuur, economie én

laten bovendien toe historische dijken gemakkelijker te integreren in toekomstige landschapsontwikkelingen. Niet alleen vormen historische dijken structuurbepalende elementen in het kustlandschap, ze zijn ook dragers van krachtige historische verhalen, die de aantrekkingskracht en herkenbaarheid van een gebied aanzienlijk kunnen verhogen.

Voor Vlaanderen is dergelijk systematisch overzicht vooralsnog niet mogelijk. Recent werden, voornamelijk in het kader van het Sigmoidplan, een aantal studies uitgevoerd die expliciet focussen op het onderzoek en de valorisatie van historische dijken in het kader van landschapsherinrichting (20). Een aantal historische dijken is in de Inventaris Bouwkundig Erfgoed opgenomen als bouwkundige gehelen, zij het oneigenlijk als 'straten', en in de Landschapsatlas, voornamelijk wanneer deze in ankerplaatsen voorkomen. en eerste exploratie van beide databanken levert

De cover van de *Nieuwsbrief Hedwige-Prosper* van april 2013 toont het projectgebied voor het eerst zonder de voormalige dijk van Prosperpolderpolder, tussen de reeds in uitvoering zijnde werken in het Belgische deel van het projectgebied Prosperpolder en de nog agrarische Hedwigepolder op Nederlands grondgebied

niet onmiddellijk voorbeelden op van dijk-sequenties vergelijkbaar met de Doelse dijksequentie. Mogelijk levert verder onderzoek in de Zwinstreek en het Meetjesland wel vergelijkbare dijksequenties op, maar of ze dezelfde ruimtelijke samenhang en gave bewaring vertonen, is twijfelachtig. Zeker is dat de bijzondere sequentie van vroegmoderne dijken rond Doel een representatief staal van de vroegmoderne dijkbouw oplevert met vaak zeer intacte voorbeelden van wat in de 17de, 18de en 19de eeuw als een 'moderne' zeedijk werd beschouwd. De opeenvolgende dijklijnes in het studiegebied tonen aan hoe de dijkbouw in de loop van de vroegmoderne periode werd aangepast aan zowel de evoluerende technologie als aan de veranderende ecologie van het Westerschelde-estuarium, waar met name de toename van het getijprisma en de hoogwaterstand noopten tot hogere, maar vooral steeds zwaardere dijken. Net het feit dat de opeenvolgende dijken na maximaal 100 jaar, vaak zelfs minder, hun zeeverende functie verloren, garandeerde bovendien dat ze relatief intacte getuigen van een bepaalde tijdsspanne zijn, en niet steeds werden aangepast aan de nieuwe vereisten op het gebied van dijkbouw. In het geheel van de Doelse dijksequentie verdient de dijk van de Doelpolder, doorgaans aangeduid als Zoeten Berm, bijzondere aandacht. Niet alleen gaat het om de oudste nog intacte dijk in het studiegebied, die bovendien visueel zeer attractief is, maar de dijk maakt ook deel uit van

een ook vandaag nog duidelijk te onderscheiden landschappelijk geheel. De op historische kaarten en actuele luchtfoto's als geen ander te onderscheiden ovale dijk, met zijn gordel van in elk opzicht marginale dijkgehuchten, werd al in de 16de eeuw als voorbeeld van 'moderne' dijkbouw uitgebreid besproken door de Brabantse dijkexpert Andries Vierlingh in zijn befaamde *Tractaet van Dijkkagie* (21).

De conclusie van dit verhaal is dubbel. Enerzijds weten we vandaag bij gebrek aan duidelijk interpretatie- en vergelijkingskader eigenlijk niet hoe uniek de Doelse dijksequentie in Vlaamse context wel is. Anderzijds zijn er wel voldoende elementen om op basis van de intrinsieke historische waarde, de gave bewaring en de ruimtelijke samenhang van de sequentie, een maximale integratie en valorisatie van deze dijken in de toekomstige ontwikkeling van het gebied te bepleiten. Ook Vlaanderen heeft nood aan een toekomst voor historische dijken.

Tim Soens en Iason Jongepier zijn verbonden aan het Centrum voor Stadsgeschiedenis van de Universiteit Antwerpen, respectievelijk als hoofddocent Middeleeuwse en Ecologische Geschiedenis en als doctoraatsonderzoeker.

Eindnoten

- (1) Over de vroegmoderne inpolderingen in het Land van Beveren, zie SOENS T. e.a., *Boerenrepubliek in een heerlijk landschap? Een nieuwe kijk op de Wase polders als landschap en bestuur*, in OOGHE B., SEGERS Y. en GOOSSENS C. (eds.), *Van Brouck tot Dijkkagie. Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, 2012, p. 19-44; WILSENS M. e.a., *Singelberg: het kasteel en het land van Beveren*, Tielt, 2007, p. 19-44; VAN GERVEN R., *De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren): bijdrage tot de geschiedenis van natuur, land, volk*, Beveren, 1977; MYS M., *De landschapsgechiedenis van de Scheldepolders ten noorden van Antwerpen: bijdrage tot de historische geografie van de Scheldepolders*, in *Belgische vereniging voor aardrijkskundige studies*, jg. 42, 1973, p. 39-124.
- (2) Zie voorbeelden voor Duitsland in MEIER D., *Die Nordseeküste. Geschichte einer Landschaft*, Heide, 2006.
- (3) Over de dijkvelling, zie SOENS T., *De Spade in de dijk. Waterbeheer en rurale samenleving in de Vlaamse Kustvlakte*, Gent, 2009, p. 133.
- (4) VAN DAM P., *De amfibische cultuur: een visie op watersnoed-rampen*, Amsterdam, 2010. [<http://dare.uvu.vu.nl/handle/1871/18457>]
- (5) Over de techniek van de dijkbouw in Nederland, zie VAN DE VEN G., *Leefbaar laagland. Geschiedenis van de Waterbeheersing en Landaanwinning in Nederland*, Utrecht, 2003.
- (6) AUGUSTYN B., *Zeespiegelrijzing, transgressiefasen en stormvloed in maritiem Vlaanderen tot het einde van de 16de eeuw: een landschappelijke, ecologische en klimatologische studie in historisch perspectief*, Brussel, 1992, p. 176.
- (7) SOENS T. en JONGEPIER I., *Learning by doing or expert knowledge? Technological innovations in dike building in Coastal-Flanders, 13th-19th century AD*, onuitg. paper, Bern, 2013. Heel wat dijkafmetingen werden verzameld in AUGUSTYN B., *op.cit.*
- (8) De herindijking van de Doelpolder wordt uitvoerig beschreven in VAN GERVEN R., *op.cit.*, p. 336-378.
- (9) Zie ook: Rijksarchief Beveren, Archief Doelpolder, 181 en VAN GERVEN R., *op.cit.*, p. 374-376.
- (10) DE HULLU J. en VERHOEVEN A. G., *Andries Vierlingh. Tractaat van dyckagie*, Den Haag, 1920, p. 289 en 316.
- (11) Voor Hulsterambacht, zie DE KRAKER A. en BAUWENS W., *Polders en Waterschappen in het Hulsterambacht*, Terneuzen, 2000, p. 103-III.
- (12) VAN GERVEN R., *op.cit.*, p. 495. Over de inpoldering van de Nieuw-Arenbergpolder zijn we goed ingelicht dankzij de uitvoerige correspondentie tussen de domeinbeheerders van Arenberg en de plaatselijke opzichters (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Arenberg, S2991). De interactie tussen ecologie en inpolderingstechniek wordt momenteel uitvoerig geanalyseerd in het lopende proefschrift van Jason Jongepier, Departement Geschiedenis, Universiteit Antwerpen.
- (13) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Arenberg, S2991: Brief Merville aan Vanderplaat, 4 januari 1784 (*"voulant favoriser d'autant que possible ses propres sujets"*). Het paternalistische motief dat ook bij de aanleg van de Prosperpolder sterk naar voor komt, speelt ook hier al een rol.
- (14) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Arenberg, MG 900: *"Mesurage de la digue du Polder d'Arenberg"*.
- (15) Bij dijkhuisjes, bijvoorbeeld in Rapenburg, maar niet in Ouden Doel, en poldergehuchten in de Wase Polder kwam het regelmatig voor dat de eigenaar van de grond verschillend was van de eigenaar van het huis. De huiseigenaars betaalden in de 18de eeuw een soort van erfpacht of cijns aan een grootgrondbezitter, wat bij de invoering van het modern kadaster werd omgezet in een scheiding van eigendom tussen grond- en huiseigenaar, zie SOENS T. e.a., *Boerenrepubliek*.
- (16) Inventaris Bouwkundig Erfgoed ID: 76392; zie ook DE VLEESSCHAUWER M., *Van water landt, van landt weder water. Waterstaat en waterhuishouding in midden Zeeuws-Vlaanderen, 1600-1999*, Amsterdam, 2012, p. 38-39.
- (17) VAN GERVEN R., *op.cit.*, p. 307, 335 en 362. De kern van het gehucht lijkt zich doorheen de 17de, 18de en 19de eeuw merkwaardigerwijs verplaatst te hebben over de drie polders.
- (18) Algemeen, zie: RIJKSDIENST VOOR CULTUREEL ERFGOED, *Een toekomst voor dijken. Handreiking voor de omgang met dijken als cultureel erfgoed*, Amersfoort, 2013. [http://www.cultureelerfgoed.nl/sites/default/files/u6/Toekomst_dijken.pdf]. Bij wijze van voorbeeld voor het Oosterscheldegebied, zie VAN DEN HAZELKAMP A., *Cultuurhistorie aan de Oosterscheldepolders: een cultuurhistorische visie bij dijkverbeteringswerken aan de Oosterschelde*, Goes, 2008. [<http://www.projectenbankcultuurhistorie.nl/sites/default/files/rapport%20Oosterschelde.pdf>]
- (19) Zie bijvoorbeeld voor Friesland: [http://www.fryslan.nl/kaarten/kaart.html?m=chk2_dijken], geraadpleegd op 8 januari 2014]
- (20) Zie ondermeer: DE HAAN A. en VERBOVEN H., *Historische Scheldepolders overstroomden weer. Het verhaal van een grote landschapsverandering*, in *Historisch-Geografisch Tijdschrift*, jg. 28, nr. 1, 2010, p. 12-24.
- (21) DE HULLU J. en VERHOEVEN A., *op.cit.*

De groote schoone schuere: historische hoeves in de Wase polders

Ewald Wauters

Een hardnekkig cliché wil dat de landbouw in Vlaanderen vóór de Tweede Wereldoorlog kleinschalig was. Hard werkende boerenfamilies leefden in hechte gemeenschappen, dicht bij de natuur en hun schepper. De boerderijen werden gebouwd door lokale ambachtslui in traditionele materialen en waren perfect geïntegreerd in hun omgeving. De hedendaagse landbouw staat dan weer voor extreme rationalisatie, specialisatie, grootschaligheid en marktdenken en brengt alleen maar industriële bouwwerken voort die geen enkele relatie meer hebben met hun omgeving en het landschap grondig verstoren. Dit cliché gaat alvast niet op voor het 'polderkapitalisme' dat zich vanaf de 16de eeuw ontwikkelde in de Wase polders en waarvan de laatste relictten nu bedreigd worden door de uitbreiding van de Antwerpse haven. In deze bijdrage laten we zien dat de grootschalige, rationele landbouw in de polders aan de basis ligt van een volstrekt unieke hoevetypologie, die perfect aansluit bij de wijze waarop de landbouw in de polders was georganiseerd.

Schuur van Hof ter Walle in de Oud-Arenbergpolder tijdens de stilgelegde afbraakwerken in 2009
(foto K. Vandevorst)

Schuur van Saftingen in Doel
(foto K. Vandevorst)

Het onderzoek naar het ruraal erfgoed van de Wase polders (1) vindt zijn oorsprong in de plannen om de Antwerpse haven verder uit te breiden op de linkerscheldeoever. Net als in het verleden gaat een dergelijke uitbreiding gepaard met aanzienlijk graafwerken en het opspreiden van terreinen. Om tegemoet te komen aan de Europese regelgeving rond de Speciale Beschermingszones (SBZ) voor natuur, wordt bovendien een aanzienlijk deel van de polders ingericht als natuurcompensatie. Paradoxaal genoeg heeft de dreigende havenuitbreiding er in de Wase polders voor gezorgd dat een aanzienlijke hoeveelheid historische hoevegebouwen bewaard bleven. Nu de plannen om de haven verder uit te breiden concrete vorm aan te nemen, verdwijnt dit uniek erfgoed in sneltempo. Het onderzoek naar het ruraal erfgoed in de Wase polders onderzoekt het erfgoed als geheel, dus ook de landschappen, het militaire erfgoed en dergelijke meer. In dit artikel beperken we ons tot de hoevegebouwen. Voor de historische ontwikkeling van de Wase polders verwijzen we naar de artikels van Tim Soens over polderkapitalisme en indijkingsgeschiedenis.

Hoeven op land gebouwd: de traditionele benadering van de hoeve- bouw in Vlaanderen

Het onderzoek naar de typologie van ruraal bouwkundig erfgoed in Vlaanderen is veeleer beperkt en gaat sinds het midden van de 20ste eeuw steeds terug op het werk van onder andere Clemens Tréfois (2). Hij benaderde het ontstaan van de boerderijtypes vanuit een cultuurgeografisch perspectief. Tréfois beschrijft in detail het voorkomen van verschillende boerderijtypes, de gebruikte technieken, de historische context en dergelijke meer. Volgens de traditionele cultuurhistorische benadering is er een directe link tussen het boerderijtype en de landbouwkundige streek met onder meer haar eigen materialen en socio-economische organisatie. Omdat de inventaris van Tréfois vanaf de jaren dertig van de 20ste is opgemaakt, geeft hij een uniek beeld van de landelijke architectuur voor de doorgedreven mechanisatie en schaalvergroting in de landbouw. Belangrijk voor ons onderzoek is dat Tréfois ook een belangrijke rol speelde in het onderzoek naar

Hof ter Walle, een historische hoeve in de Wase Scheldepolders

Vincent Debonne, Kristof Haneca, Hilde Kennes en Leen Meganck

2. Het woonhuis van Hof ter Walle, 2009
(foto K. Vandevorst)

Volgens de gedeeltelijke herbestemming van de Wase Scheldepolders tot natuurcompensatiegebied werd begin 2009 de afbraak voorbereid van twee hoeves in de Oud Arenbergpolder in Kieldrecht/Beveren, Oud Arenberg 71 en 73 (Hof ter Walle). Oud Arenberg 71 en 73. Hierdoor zouden ook de monumentale schuren van de hoeves verdwijnen: hoog oprijzende constructies met wolfdaken die mee het silhouet bepalen van het polderlandschap. Maar hoe moest de erfgoedwaarde van deze schuren worden ingeschat? Op basis van de beschikbare literatuur kon deze niet meteen worden aangetoond. Behalve vermeldingen in de overzichtswerken van Clemens Tréfois in 1950 (1) en Paul Lindemans in 1952 (2) over landbouwarchitectuur in Vlaanderen bleken de hoeves in de Scheldepolders van het Waasland nagenoeg onbestudeerd. Daarom werd door het agentschap Onroerend Erfgoed een vergelijkende studie uitgevoerd van hoeves met polderschuren in de Wase Scheldepolders (3).

Aan de hand van de inventaris van het bouwkundig erfgoed en plaatsbezoeken werden op het grondgebied van Beveren (Doel, Kallo, Kieldrecht) en Sint-Gillis-Waas (De Klinge, Meerdonk) 18 hoeves met polderschuren geïnventariseerd. De helft was eerder al opgenomen in de Inventaris van het Bouwkundig Erfgoed, de andere hoeves werden voor het eerst beschreven. Waar mogelijk werden

de schuren binnenin bezocht. Inderdaad gingen achter de bakstenen buitenwanden en golfplaten daken vaak oudere houten dakconstructies schuil. Geen van de geïnventariseerde schuren was ouder dan de tweede helft van de 18de eeuw, een opmerkelijke bevinding aangezien de aanleg van de huidige polders opklimt tot de 17de eeuw.

Het type van de driebeukige schuur met wolfdak bleef minstens tot in het begin van de 20ste eeuw de standaardvorm voor de schuren van hoeves in de Wase Scheldepolders. Wel was er een zekere evolutie in de indeling van de schuren. In de loop van de 19de eeuw verdween de opdeling van de middenbeuk in een dorsvloer en een doorrit. Door de opheffing van de laterale doorrit werden de poorten voortaan centraal in de kopgevel geplaatst of in de hoger opgetrokken langsgevels van de schuren.

Hout bleef tot in de tweede helft van de 19de eeuw het belangrijkste bouw materiaal van de schuren, ook voor de langsgevels die pas vanaf ongeveer 1900 courant in baksteen werden opgetrokken. De schuur van Oud Arenberg III bewaarde als enige nog een deel van de rieten dakbedekking.

Het onderzoek wees het Hof ter Walle niet alleen aan als de meest waardevolle van de twee bedreigde hoeves in de Oud Arenbergpolder, maar ook als een van de best bewaarde en oudste van de 18 geïnventariseerde hoeves in de Scheldepolders. De volledige site met boerenwoning, schuur, gekasseide oprit, hekwerk en omgrachting werd daarom in 2011 beschermd als monument. Tijdens een najaarsstorm in 2011 werd de schuur, die sinds de stilgelegde ontmanteling in 2009 geen dakbedekking meer had, echter ernstig beschadigd. Momenteel wordt een herbestemming van de schuur overwogen met hergebruik van de in 2011 losgekomen onderdelen. Voor het woonhuis van de hoeve wordt tijdelijke bewoning voorzien.

Gebouwd omstreeks 1800 behoort de schuur (24 x 14,8 m) van Hof ter Walle tot de oudste van de geïnventariseerde schuren in de Scheldepolders. De oorspronkelijke eikenhouten constructie is in belangrijke mate bewaard gebleven. Vier paar stijlen met verankerde trekbalken bakenen de

middenbeuk van de schuur af. Het eerste en het vierde gespan bewaren boven de grote trekbalen twee gestapelde schaargebinten, in de andere gespannen resteert alleen de onderste rij schaargebinten. De zuidbeuk werd verbouwd omstreeks 1927; de noordbeuk is intact bewaard. De beperkte groeiringsreeksen van het eikenhout lieten geen sluitende dendrochronologische datering toe. Een mogelijke veldatum van het hout in het eerste decennium van de 19de eeuw is echter in overeenstemming met de constructieve kenmerken van de schuur.

Gelijktijdig met de schuur werd aan de straatzijde van het erf de gaaf bewaarde boerenwoning opgetrokken. De hardstenen latei van de voordeur draagt het opschrift *P.V.W.M. 1794 L.M.V.D.*, wellicht een verwijzing naar het bouwjaar van de woning en haar oudst bekende bewoner, Louis Mussche. In het archief van het kadaster wordt hij omstreeks 1817 als eigenaar van Hof ter Walle genoemd. Ook nadien werd de hoeve steeds bewoond door haar eigenaars.

De vertrekken van het woonhuis zijn geschikt rond een centrale middengang. Links van de gang liggen de representatieve 'beste kamer' en, aan de erfzijde, de opkamer. Aan de andere kant van het huis bevinden zich de keuken en slaapkamers. Het schrijnwerk stamt nog uit de bouwperiode met bewaard hang- en sluitwerk. Ook de oorspronkelijke binneninrichting van omstreeks 1800 is grotendeels intact. Verschillende deuren zijn nog authentiek, met inbegrip van de sloten. De schouwen in het woonhuis zijn versierd met stucdecoratie in Lodewijk XVI-stijl. Op de schouwboezem in de beste kamer is een stucrelief van een feniks aangebracht. De betekenis van deze bijzondere iconografie is nog onduidelijk. De kleine slaapkamer in de zuidoostelijke hoek van de bewoning bevat een oorspronkelijke alkoof, overspannen door een rondboog en geflankeerd door gecanneleerde halfzuilen met Ionisch-Toscaanse kapitelen. De opmerkelijk rijke uitvoering van het interieur van het woonhuis van Hof ter Walle getuigt van de welstand van de zelfstandige boeren in de Wase Scheldelpolders omstreeks 1800 (4).

Eindnoten

- (1) TRÉFOIS C., *Ontwikkelingsgeschiedenis van onze landelijke architectuur*, Sint-Niklaas, 1950 (heruitg. in 1978), pl. 112.
- (2) LINDEMANS P., *Geschiedenis van de landbouw in België*, Antwerpen/Borgerhout, 1952 (heruitg. in 1994), p. 74.
- (3) DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *Onderzoek naar de erfgoedwaarde van de hoevesites Oud Arenberg nr. 71 en nr. 73 te Kieldrecht (Beveren)*, onuitg. onderzoeksrapport Onroerend Erfgoed, Brussel, 2009.
- (4) Zie in dit nummer de bijdrage van Tim Soens en Iason Jongepier over *Vijf eeuwen landbouw en landschap in de polders rond Doel*.

Binnenzicht in de schuur van Hof ter Walle in Kieldrecht, toestand in februari 2009 (foto K. Vandevorst)

De half afgebroken schuur van Hof ter Walle, toestand in 2009 (foto K. Vandevorst)

de historische hoevegebouwen in Nederland, waardoor hij als eerste de historische hoevebouw in internationaal vergelijkend perspectief plaatste. In de jaren 1970 en 1980 werd onder impuls van Vic Goedseels aan de KU Leuven onderzoek verricht naar het ontstaan en de geografische spreiding van verschillende boerderijtypes in België (3). Dit leidde tot een model waarin een aantal 'drijvende krachten' werden gedefinieerd. Naast plaatsgebonden factoren zoals bodem, landschap en klimaat werden ook tijdsgebonden factoren opgenomen. Dit model werd als uitgangspunt genomen voor ons onderzoek. Recent wetenschappelijk werk over het ontstaan van hoevetypologieën is zo goed als onbestaande. Over de hoevebouw in Zeeuws-Vlaanderen is meer onderzoek verricht (4), in het bijzonder door Piet Van Cruyningen. Met het opheffen van de Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (SHBO) is ook in Nederland het gerichte wetenschappelijk onderzoek zo goed als verdwenen.

Het boerderijonderzoek uit de 20ste eeuw legt de nadruk op het regiogebonden karakter van bepaalde types hoeses. Daarbij wordt vaak abstractie van het naast elkaar bestaan van typologieën in het zelfde gebied of de evolutie van individuele hoeses in de tijd. Ons onderzoek, dat Wase polders behandelt die tussen 1500 en 1900 werden aangelegd, toont aan dat verschillende typologieën tegelijkertijd voorkwamen binnen een geografisch beperkt gebied. Bovendien wordt aandacht besteed aan de evolutie op het niveau van de individuele hoeve. Door historisch materiaal over de aanleg, het beheer en de bewoning van de polders te koppelen aan onderzoek, zowel naar nog bestaande hoeses als verdwenen bebouwing, werd getracht een inzicht te verwerven in de evolutie van het hoeses in de Wase polders.

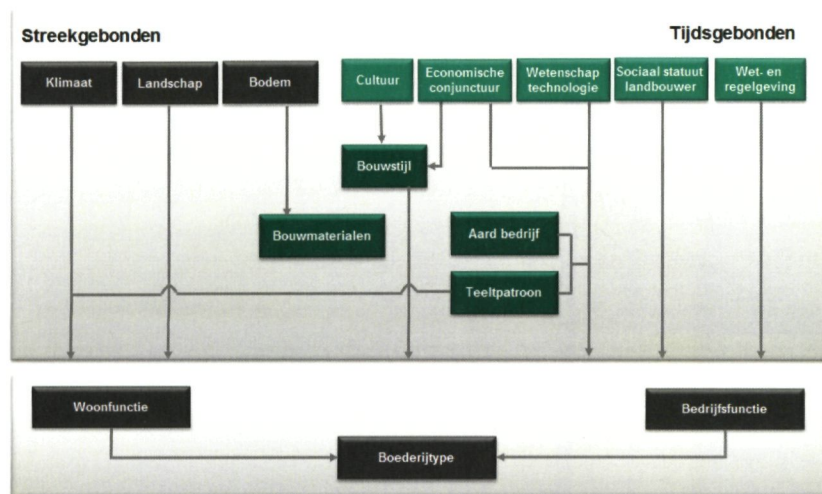
Hoeven op land gebouwd: de Wase polderhoeve binnen de traditionele benadering van de hoevebouw in Vlaanderen

Volgens de traditionele cultuurhistorische benadering is er een direct verband tussen het boerderijtype en de landbouwkundige streek. De plaatsgebonden factoren zijn in dit model bepalend voor de gebruikte bouwmaterialen, de aard van de teelt en de omvang van de oogst, de inplanting van de hoeve en dergelijke meer. In tweede orde hebben de plaatsgebonden factoren een impact op de verschillende soorten en de omvang van de gebouwen. Tijdsgebonden factoren zoals socio-economische, wetenschappelijke en culturele spelen eveneens een belangrijke rol. Zo zijn ontwikkelingen in de landbouwtechniek bepalend voor de wijze waarop dieren worden gestald of oogst wordt opgeslagen. De economische conjunctuur zal mede bepalen of er kan geïnvesteerd worden. Algemeen kan worden gesteld dat in de bestudeerde periode de tijdsgebonden factoren aan belang winnen, terwijl de plaatsgebonden factoren aan belang inboeten.

Op basis van de hierboven geschetste invloedsfactoren kunnen we België grofweg opdelen in zes streken naargelang het meest karakteristieke hoevetype. Een eerste streek is het Vlaamse Laagland, dat de West-Vlaamse Polders en de Vlaamse Zandstreek omvat. In deze streek treffen we boerderijen van een open meerledige bouworde aan. Polderhoeven waren oorspronkelijk met een gracht omgeven en in U-vorm opgesteld rond een erf. De hoeven in het zandige deel van het Waasland hebben hetzelfde grondplan maar zijn kleiner. Vaak werd de gracht hier vervangen door een haag.

Een tweede streek omvat de Kempen en het Hageland. In die armere landbouwstreken ontstaan eenvoudige langevelboerderijen onder één dak en in goedkope materialen. De vruchtbare heuvelstreken van Midden-België, Haspengouw, Brabant en Henegouwen staan hiermee in schril contrast. Hier treffen we vaak imponerende vierkanthoeven aan met een gesloten bouworde. Ze hebben weliswaar die grondvorm met elkaar gemeen, maar het materiaalgebruik verschilt sterk van streek tot streek. De drie overige streken zijn het Land van Herve en Eupen, gekenmerkt door open tweeledige bouworde en veel vakwerkbouw, de Famenne en de Ardennen met eenledige Ardense hoeve en gebruik van natuursteen, en tenslotte Belgisch Lotharingen met eenledige Lotharingse rijhoeven gegroepeerd in straatdorpen. De polderhoeven in de Scheldepolders vormen een eigen subcategorie die zowel in het Nederlandse

Factoren die bepalend zijn voor het ontstaan van boerderijtypes (V. Goedseels, bew. E. Wauters)

Verspreiding van boerderijtypes
in Vlaanderen
(uit Goedseels V. en Vanhoute L.,
1978)

Zeeuws-Vlaanderen als in Vlaanderen voorkomt. De hoeses in de Scheldepolders vertonen verwantschap met zowel de traditionele hoeses uit de kustpolders, de Zeeuwse polderhoeses als de hoeses in het meer zandige deel van het Waasland. Kenmerkend zijn de grote schuren, die tevens plaats bieden aan een beperkt aantal dieren, en de bescheiden woonhuizen.

Onderzoek van Van Cruyningen (5) geeft een verklaring voor de ontwikkeling van het zogenaamde eeuwse boerderijtype in de polders ten noorden van Antwerpen. Dit boerderijtype met grote schuur en losstaand woonhuis blijkt van Noord-Vlaamse herkomst te zijn. Constructief zijn de grote Zeeuwse schuren duidelijk geïnspireerd door de kloosterschuren van de Vlaamse kustvlakte, die vanaf de 13de eeuw worden gebouwd. In de late 16de en de eerste helft van de 17de eeuw is dit boerderijtype verspreid geraakt door heel het zeelegebied van Zuidwest-Nederland. De grootschalige inpolderingen die hier toen plaatsvonden (78.000 hectare tussen 1590 en 1665) gecombineerd met de migratiestromen als gevolg van de Tachtigjarige Oorlog vormen hiervoor het fundament. In de nieuwe polders werden voor het eerst stallen en tasruimte in één gebouw ondergebracht om zo snel een onderkomen te hebben voor dieren en oogst. Later werd dan een al dan niet vrijstaande woning gebouwd. Vanuit de nieuwe polders verspreidde de nieuwe boerderijvorm zich vervolgens door de hele regio. Grootgrondbezitters, rentmeesters, landmeters en timmerlui droegen bij aan de verspreiding.

De Wase polder als grootschalig akkerbouwgebied

Graanteelt

Het kenmerkende uitzicht van de nog bewaarde traditionele polderhoeves, en dan met name de

imposante schuren, wijst op het bijzondere karakter van het landbouwbedrijf. De landbouw in de polders van de Zuid-West-Nederland tijdens de 17de en 18de eeuw werd gekenmerkt door grote bedrijven waar akkerbouwgewassen werden geteeld voor de stedelijke markten. Ook in de Wase polderlandbouw was de commerciële uitbouw vooral geënt op de graanteelt. Meer in het bijzonder werd gerst geteeld als grondstof voor brouwerijen (6).

De landbouwers ontwikkelden daarbij een uitgesproken marktspeculerende houding. Dit kon enkel wanneer ze over voldoende opslagcapaciteit beschikten om het graan te bewaren tot het voorjaar. De monumentale polderschuren kwamen tegemoet aan deze vereiste. De schuren boden allereerst stapelruimte of tasruimte voor de nog ongedorste graanschoven. Dankzij de enorme opslagcapaciteit kon de volledige oogst onmiddellijk van het veld in de schuur worden opgeslagen, waarna het dorsen gespreid kon worden over het lange winterseizoen, wanneer arbeid ruim voorhanden en dus goedkoop was. De ruime schuren boden in hun zijbeuken ook stalruimte voor het weinige grootvee op de hoeses.

De grotere schuren in de Wase polders zijn tussen 20 en 25 meter lang en 15 à 16 meter breed. Met een nokhoogte van meer dan tien meter ontstaat zo een volume van 1800 tot 2800 m³ onder één dak. De grootste schuren zoals Oud Arenberg 71 en 73 haalden meer dan 3000 m³.

De indrukwekkende omvang van de schuren in Zeeuws-Vlaanderen en de Wase polders laat zich verklaren door de schaal van de landbouwbedrijven in de nieuw ingepolderde gebieden. Iedere hoeve beschikte over een relatief groot landbouwareaal aan vruchtbare polderklei, dat omvangrijker graanoogsten opbracht dan in het sterk versnipperde landbouwgebied van bijvoorbeeld lemig Vlaanderen (7).

In de loop van de eeuwen veranderde er niet zoveel aan de wijze waarop de polderhoeves functioneren. Het bleven bij uitstek akkerbouwbedrijven. Pas in het laatste kwart van de 19de eeuw veranderden de landbouw en dus ook het polderlandschap ingrijpend in het studiegebied. Voor het eerst sinds de herinpolderingen van de 17de eeuw werd opnieuw meer grond omgezet in permanent weiland en kreeg veeteelt een belangrijker plaats. In de prefusie gemeente Doel, met name de Doelpolder en delen van de Nieuw- en Oud-Arenbergpolder, verminderde het aandeel van graangewassen in het totale cultuurland aanzienlijk: van 52% in 1846 naar 36% in 1895 en 28% in 1910. Parallel zien we een uitbreiding van de oppervlakte weiland: van amper 5% in 1823-24 naar 34% in 1910 (8).

Paarden en vee

De aanwezigheid van paardenstallen in de schuren is eveneens kenmerkend voor de Zeeuwse en Wase polders. De stugge polderklei vereiste meer trekkracht voor de landbouwtuigen, waardoor het aantal trekpaarden in de veestapel van de polderboerderijen veel hoger was dan in de gebieden waar de grond vlotter te bewerken was (9). Het voorkomen van paardenstallen nog tot ver in de 20ste eeuw in schuren zoals deze in Oud Arenberg 71, 73 en 75 getuigt van een band die lang standhield tussen de plaatselijke bodemgesteldheid, de grootschalige en marktgerichte organisatie van de landbouw en de inrichting en het gebruik van de boerderijgebouwen (10).

Aankondigingen uit kranten van circa 1900 geven een goed beeld van de soorten en de omvang van de bomen op de dijken: in 1889 worden een 150-tal bomen verkocht van de dijk van de Nieuw-Arenbergpolder: vooral hoogstammige wilgen en olmen en enkele essen en elzen. Op de Zoeten Berm worden dan weer 36 olmen en canadapopulieren verkocht
(Gazette van Beveren, 17 november 1889)

Oud Arenbergpolder met grote akkerbouwpercelen en een rationeel wegenpatroon, kenmerkend voor de polders vanaf de late middeleeuwen. De belangrijkste bewoning bevindt zich langs de ontginningsassen. Enkel natte kreekgronden worden gebruikt als weiland
(Ferrariskaart, 1778)

OPENBARE VERKOOPING
van
Wilgen, Olmen, Esschen & Elzen
BOOMEN
TE KIELDRECHT & DOEL,
NIEUW-ARENBERG-POLDER.

De Notaris Goossens te Calloo residentie, zal ten verzoeken zijner principalen op *Vrijdag 13 December 1889, om 9 uren voormiddag*, openbaarlijk te koop aanbieden:

97 schoone hoogstammige WILGEN, 48 id. id. OLMEN, 4 id. id. ESSCHEN, 5 id. id. ELZEN.

Deze Boomen staande op den dijk van *Nieuw-Arenberg-polder en aan de Kalseide*.

Die daartoe gading hebben komen op gestelden dag en uur ter herberg *Het Huis ten Halven*, bewoond door de Weduwe WEYENBERGH te KIELDRECHT, alwaar de condities zullen voorgelezen worden.

De koopers zonder gekende en solvabele medekoopers worden streng geweigerd.

N. B. Voor de aanwijzing der boomen ver voege men zich bij de jachtbewakers PETRUS BLOMMAERT, te KIELDRECHT, dorp en LOUIS DE WOLF te DOEL.

Veehouderij was veel minder gebruikelijk, ook omdat de zilte polderbodem weinig zoet drinkwater bevatte. Een beperkte hoeveelheid vee was anderzijds noodzakelijk voor het leveren van de nodige mest en melk (11). Over het aantal varkens is weinig geweten. Er kan van uitgegaan worden dat de varkensteelt beperkt was tot de eigen consumptie van de gemeenschap en ongeveer 20 varkens per 100 ha bedroeg. Ook deze situatie veranderde zoals reeds vermeld op het einde van de 19de eeuw.

Houtteelt

In de 17de, de 18de en een deel van de 19de eeuw was de productie van hout binnen het gebied een noodzaak. De omgeving was immers arm aan bossen. Hout was noodzakelijk ondermeer als brandhout en voor het vervaardigen voor werktuigen. Fruitbomen zorgden bovendien voor fruit. Daarnaast vormden de bomen en hagen ook een scherm tegen de wind, die in de vlakke polders vrij spel had. Bomen vormden een essentieel deel van de poldereconomie. Uit parallellen met andere polders mogen we aannemen dat het ging om iepen, essen, wilgen, essen en verschillende soorten fruitbomen. De aanwezigheid van bomen en boomgaarden is terug te vinden op verschillende historische kaarten. De bomen werden stevast geplaatst als lijnelementen langs kreken, grachten en wegen. Hierdoor namen ze weinig oppervlakte vruchtbare landbouwgrond in.

Met het verdwijnen van de nood aan hout in het boerenbedrijf en de mechanisatie van de landbouw verdwijnen ook de bomen uit het landschap. Enkel rond enkele hoeves en op de dijken zijn de bomen nog prominent aanwezig.

Grote schuren met kleine woningen

Een opvallend kenmerk binnen de Wase polders is het beperkt aantal oude woonhuizen of woonhuizen met enig aanzien. Nochtans gaat het hier over aanzienlijke exploitaties die naar parallel met de West-Vlaamse polders gepaard zouden kunnen gaan met aanzienlijke woonhuizen. De verklaring hiervoor is te vinden in de wijze waarop de inpoldering tot stand kwam. Zoals aangetoond door Tim Soens kunnen inpolderingen als investeringsprojecten beschouwd worden (12). De investeerders woonden in de dorpen en steden in de omgeving en dus niet in de polder. Zij maakten gebruik van boeren en landarbeiders die voor hen de gronden exploiteerden. Het heeft er alle schijn van dat zij zich niet bekommerden om de huisvesting van de boeren en landarbeiders.

In de akte van notaris Francot uit 1594 (zie kader-tekst verder in de tekst) is enkel sprake van een

schuur. De investering was er op gericht om de grond zo snel en zo veel mogelijk te laten renderen. Een woonhuis maakte geen deel uit van de investering.

De meeste woningen waren bij het ontstaan van de polders eigendom van de pachters. De gronden waarop de woning stond was echter in handen van de investeerder. Dit kan er ook op wijzen dat het oorspronkelijk om houten en dus verplaatsbare woningen ging. Mettertijd verliezen veel investeerders hun interesse in de polders en komen er steeds meer eigengeërfde boeren.

Er werden geen woningen aangetroffen van vóór 1850. Dit kan er op wijzen dat de meer aanzienlijke woningen pas verschenen wanneer er eigengeërfde boeren verschenen die zich hadden opgewerkt en een eigen woning konden bouwen.

De evolutie van een polder met een groot aantal stedelijke investeerders zoals de Doelpolder, Oud Arenberg met pachters en landarbeiders, naar een polder met één enkele investeerder met een beperkt aantal exploitatiezetels zoals de Prosperpolder, zal ook zichtbaar worden in de wijze waarop gebouwd werd in de polder.

Inplanting

De traditionele polderboerderij is een ontginningsboerderij. De polders werden op systematische wijze aangelegd en de hoeves op een rationele manier ingeplant. De belangrijkste hoeves vinden we terug op de grote ontginningsassen in het gebied. Kieldrecht ontstond rond 1238 als ontginningsdorp. Een aantal oudere ontginningsassen vertrekken in stervorm vanuit Kieldrecht. Dit is met name het geval voor Oud-Arenberg en de Nieuw-Arenbergstraat. In de Doelpolder vinden we de bewoning voornamelijk terug op de Noord-Zuid assen Oost- en Westlangeweg. In Prosperpolder vormt de Hertog Prosperstraat de as waarlangs de bebouwing is gesitueerd. Op basis van het Primitief Kadaster kunnen we ook vaststellen dat de hoeves vooral te vinden zijn op 'weiland', dat in de Wase polders samenvalt met kreekgronden. Deze kreekgronden waren minder geschikt voor akkerbouw en dus minder waardevol. De aanwezigheid van weiland in de directe omgeving van de hoeve is logisch, omdat zo het schaarse vee dicht bij de hoeve en de schuur kan worden gehouden.

Bij de oorspronkelijke verkaveling van de polders was het aantal hoeves beperkt. Dat betekent dat elke hoeve kon beschikken over een aanzienlijke hoeveelheid grond. Dit wordt weerspiegeld in het aandeel grote bedrijven. Op basis van het grondbezit weten we dat bij de inpoldering van de doel-

Plan voor de bedijking van de overige landen van de Arenbergs met de situatie vóór 1784: een zeer grote concentratie van hoevegebouwen langs Oud Arenberg en de ontginningsas vanuit Kieldrecht naar het westen (ARA, Kaarten & Plans II, 8580)

polder 75% van de polder in handen was van 15 eigenaars die elk meer dan 25 ha bezaten. Deze grote bedrijven zien we ook elders in de ruimere regio. In de loop van de tijd neemt het aantal eigenaars en de bijhorende versnippering toe. Dit is vooral zichtbaar in de oudere polders waar het leidt tot de bouw van een groter aantal, vaak kleine boerderijen.

De ordening van de boereerven

De erfordering van de traditionele polderhoeve is af te leiden uit verschillende historische kaarten die beschikbaar zijn van het gebied en kan vaak ook nog op het terrein worden teruggevonden. De meeste hoeves beschikken over een moestuin en vaak ook een boomgaard. Op historische kaarten is vaak ook een haag zichtbaar, zoals in het zandige Waasland. Andere sites hebben een walgracht, zoals in de West-Vlaamse polders.

Het erf speelde een belangrijke rol in de productie van groenten en fruit, brandstof en geriefhout, melk en vlees. De hoge graad van zelfvoorziening vormde een bescherming tegen de fluctuaties van de markt, en dit tegen minimale kosten. Hoewel ze zelden voorkomen op kaarten uit het gebied, beschikte een hoeve ook steeds over drinkplaatsen voor het vee, wat geen evidentie was, gezien de aanwezigheid van verzilting in het grondwater.

Centraal op het erf stonden hoevegebouwen. We hebben eerder al gezien dat de grote schuren de meest opvallende gebouwen waren. Op een aantal hoeves was er zeker meer dan één schuur. Bij de oudere hoeven, zoals Hof ter Walle en de Rubenshoeve, is de afstand tussen woonhuis en

schuur vrij groot. Het erf zelf kon zo gebruikt worden als werkplaats of stapelplaats. Hoewel hiervoor op het terrein nog weinig bewijzen zijn, staat vast dat zich op het erf nog meerder kleinere gebouwtjes moeten hebben bevonden: een wagenhuis, een melkhuis, bakovens. De woningen stonden steevast los van de schuren. Dit is al zichtbaar op de oudste kaarten van het gebied. Naast met de eerder vermelde eigendomssituatie had dit ook te maken met het steeds aanwezige brandgevaar van de houten, met stro gedekte schuren.

De rest van de erfordering wordt in grote mate bepaald door praktische overwegingen. Zo staan de meeste langsschuren dwars op de weg georiënteerd zodat ze gemakkelijk toegankelijk zijn. De dieren staan meestal aan de zijde van de woning, om het toezicht te vergemakkelijken. De meeste woningen zijn met de beglaasde voorgevel naar het zuiden gericht. Hierdoor staan de woningen in Oud-Arenberg parallel met de weg, terwijl ze in de Doelpolder meestal dwars op de weg staan.

Materiaalgebruik

De keuze voor eenvoudige houten schuren is ingegeven door de reeds eerder vermelde logica van 'polderkapitalisten', die op zoek waren naar snel rendement. De houten schuur met rieten dak was de goedkoopste en snelste manier van bouwen. Deze factor haalt het hier duidelijk van de keuze om met lokale bouwmaterialen te werken.

In theorie zou het perfect mogelijk geweest zijn om bakstenen te gebruiken uit lokaal gewonnen klei. Er zijn echter geen aanwijzingen gevonden van

lokale baksteenproductie. Alle materialen werden aan- en ingevoerd.

Ook nu nog zijn er in de polder schuren aanwezig die geheel of gedeeltelijk houten wanden hebben. In de loop van de eeuwen zien we een verstening van de schuren. Uit de analyse van de gebouwen op het terrein kan worden vastgesteld dat de verstening steeds dezelfde logica volgde. Tot het midden van de 19de eeuw zijn alle schuren volledig voorzien van beplanking. In een eerste stap verstenen de kopgevels of delen ervan. Dit zien we niet enkel bij

Westlangeweg 1: de 18de-eeuwse oostgevel is goed herkenbaar aan het gebruik van IJsselsteen (foto E. Wauters)

De enige bewaarde grote schuur van de Prosperhoeve (foto E. Wauters)

de bestaande schuren, maar ook bij de nieuwe gebouwen zoals de Prosperhoeve. In een tweede fase, voornamelijk tijdens het interbellum, worden ook de zijgevels vervangen door steen. Vaak gaat dit gepaard met het toevoegen van stallen aan de erfzijde van de schuur.

Bijzonder is de aanwezigheid van IJsselsteen. Bij de bouw van de oudste gebouwen werd gebruik gemaakt van deze baksteen, afkomstig uit de regio rond de IJssel. De baksteenproductie rondom deze rivier had alles te maken met de afdamming van de rivier in 1285. Omdat er daardoor geen water vanuit de Lek meer binnenkwam, werd de IJssel uitsluitend een getijdenrivier met veel slibafzettingen. Deze grondstof was natter dan normale vaste klei. Dit leidde bij het drogen en bakken tot een klein model steen (circa 16,5 x 8 x 4). Er verdampte namelijk erg veel water tijdens het bakken. Het hoge kalkgehalte in het materiaal gaf de IJsselsteen een gele kleur. De IJsselsteentjes zijn overal ter wereld teruggevonden omdat ze vroeger werden gebruikt als ballast, bijvoorbeeld in de schepen die naar de koloniën voeren. Het gebruik van IJsselsteen als ballast is wellicht ook de verklaring waarom de steen terug te vinden is in de Doelpolder. Lege schepen werden geladen met stenen die ze achterlieten en gingen vervolgens geladen met graan uit de polder terug. De mogelijkheid om te exporteren naar Nederland was sterk afhankelijk van de politieke situatie. Wellicht was de periode waarin IJsselsteen werd aangevoerd hierdoor eerder beperkt.

De imposante dakconstructies vormen de ruggraat van elke polderschuur. Over de aard en de herkomst van het constructiehout uit de polder is geen onderzoek verricht. Wel staat vast dat het constructiehout niet uit de polders zelf afkomstig was. Ook is geweten dat in de 17de eeuw al grenenhout ingevoerd werd uit Noorwegen en Estland. Verder valt niet uit te sluiten dat hout werd aangevoerd via de rivieren. In de Zeelandse polder werd vaak hout ingevoerd uit de Rijndelta. Het enige dendrochronologisch onderzoek dat werd uitgevoerd (Oud Arenberg 73) geeft aan dat voor de spanten van de oorspronkelijke schuur van rond 1800 eik gebruikt werd. Voor aanpassingen van rond 1900 werd olm gebruikt. Voor de meest recente aanpassingen vinden we onder meer den terug. Dat in de 18de eeuw ingevoerde eik werd gebruikt wordt eveneens ondersteund door schriftelijke bronnen.

Door het gebruik van riet of stro als dakbedekking kon de constructie van de schuren zeer licht gehouden worden. Een andere opvallende vaststelling is de recuperatie van oude spanten in nieuwe schuren. Hoewel het recupereren van spanten ook elders (en ook buiten de landbouw-

sector) zeer gebruikelijk was, is het aandeel van de gerecupereerde spanten in de polder aanzienlijk. De totale afwezigheid van lokaal hout zal hierin zeker een rol hebben gespeeld.

Boerderijen in de polder

16de-eeuwse bebouwing in de Doelpolder

Er is weinig geweten over de boerderijen die vóór de strategische inundatie van 1583 aanwezig waren in de polder. Op basis van historisch kaartmateriaal kan men zich wel een beeld vormen van de bebouwing in de laatmiddeleeuwse polder.

Gevarieerde bebouwing in de polders vóór de strategische inundatie van 1583 (Figuratieve kaart van de 16de-eeuwse Doelpolder, Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, 451)

DE AKTE VAN NOTARIS FRANCO

De akte van notaris Francot (14), opgemaakt op 20 augustus 1691 in Antwerpen, geeft een uniek inzicht in de wijze waarop polderschuren rond 1700 werden gebouwd. Niet alleen bevat de tekst een gedetailleerde omschrijving van de gebruikte materialen en technieken, de wijze waarop de bestelling wordt geplaatst is minstens even belangwekkend (15).

In de akte geeft Jan Baptista van Praet, koopman in Antwerpen aan Jan Kennie, wonende te Boom, de opdracht een *schoone groote schuere* te bouwen in de polder van Arenberg *geseyt Kieldrecht* op de grond van eerstgenoemde.

“Den 20 augusti 1691

Compareerden d'heer Jan Baptista van Praet, coopman alhier ter eenre sijden ende sieur Jan Kennie woonende tot Boom ende present alhier binnen dese stadt ter andere sijden ende verclaerden samen d'accordt te sijn in der manieren naervolghende te weten dat den eersten comparant heeft aenbestedt ende den tweeden aengenomen te maecken eene schoone groote schuere te setten ende fonderen in den polder van d'Arenbergh geseyt Kieldrecht op den gront van den eersten comparant aldaer achter sijne huysinge nu gheheeten de Heeren Keete bij den tweeden comparant aen te wijsen, ende dat in der formen ende op de conditien naervolghende:

In den eersten sal deselve schuere moeten lanck wesen 128 voeten voeten met de buijtencanten breedt 60 voeten, bestaende in ses gebinten ende vijf stalleyn, ieder van 20 voeten van een ter weeder sijden met eenen affhanghe oft topeijnde ieder breet 14 voeten.

Het besteeck vant houdt ende de lange gebintsteylen sullen moeten lanck wesen 23 voeten alles in eijcken goet deuchdelijck hout van steeck 10 ende 12 duym.

Item de onderste balcken boven den dorsvloer moeten in een gewerckt worden in twee stucken lanck 33 voeten ende die onderbalcken boven den selven dorsvloer moeten wesen achtereenvolgens het besteeck van de steylen.

Item de bovenbalcken moeten van een stuck wesen lanck 33 voeten dick 10 ende 12 duym.

De scheirsteylen, scheirgebinten, crabbelen ende banden moeten wesen naer den heysch vant werck loffelijck. Alle de steylen rontomme het gevelwerck moeten ten minsten dick wesen 6 ende 7 duymen ende de platen ten minste 12,5 duym.

De onderste kepers sullen lanck wesen van sperren 28 voet ende de bovenste 16 voeten 13 oft 14 duym

vanmalcanderen naer den heijsch vant werck

De fundamenten behooren naer den heijsch vant werck ende gelegentheijt van den gront sonder datter iet op te seggen sal mogen wesen

Met eene siterne lanck 40 voeten, breet 12 voeten binnensmuers behoorelijck wateredicht met tiras sandrijn ende clinkaert toegemetst hooghe vijff voeten, met een weeffsel daerboven van wedersijden versien van goede geassureerde muren ende boven het weeffsel geplaveyt met dobbelen breeen ende daerop gemetst eenen voet ter wedersijden tot de hoochte van den affhanghe, ende daarboven eene bestanste solderinge. Item met eene stallinge voor peerden met de cribben rasteelen ende coestallen ende veerkens coten met hennetoebehoorten alles behoorelijck met berdens affgeschut met goede deelen ende deuren.

Het dack van nieff deuchdelijck riet dick 14, 12 ende 9 duym alles behoorelijck gedect rontom met fyne gepeckte houten goten leyende de waters in de voors. siterne

Alle de deelen sullen moeten weesen Sweets oft goede greyne.

Den dorsvloer sal wesen loffelijck ende behoorelijck versien.

Met allent gene tot eene schuere eenichsints dependerende is soo van ijerwerck als anderssints alles tot den sleutel opt slot alles ingevolge ende conform van de modelle daer van sijnde aen den aenbesteder ter handt gestelt ende waertoe voorder wort gereserveert, alles tot cost ende last van den aennemer ...”

De schuur wordt gebouwd vlak na de inpoldering van de Oud-Arenbergpolder van 1667-1688 en behoort dus tot de oorspronkelijke bebouwing waarmee de polder werd ontgonnen. Een eerste vaststelling is dat de schuur ‘sleutel op deur’ wordt besteld: letterlijk *tot de sleutel opt slot*. Daarbij wordt een beroep gedaan op de vakkennis van de aannemer. Heel wat voorschriften naar *den heijsch* (eis) *van 't werk*, met andere woorden: volgens de regels van de kunst.

Het gaat om een zeer grote schuur van 35,2 meter lengte en 16,5 meter breedte. De schuur bestaat uit zes gebinten en vijf traveeën telkens 5,50 meter van elkaar, en een aan twee zijden afhangend topeinde met schilddak of wolfsdak. De afstand tussen de spanten is dus 5,5 meter. Enkel de afstand tot beide kopgevels is kleiner: 3,85 meter.

Eenzelfde verhouding zien we bij het beschermde Hof ter Walle. Nergens wordt beschreven of het om

een langs- of een dwarsschuur gaat. Daaruit kunnen we afleiden dat dit voor alle betrokkenen duidelijk was. Uit de beschrijving kunnen we indirect afleiden dat het om een langsschuur gaat (aantal traveeën, afmetingen).

Enkel de hoofdstructuur wordt beschreven. De gebintestijlen zijn 6,33 meter lang met diktes van 25,4 op 30,5 cm, alles is deugdelijke eik. Boven op de stijlen komt een balk van 9,1 meter lang met dezelfde sectie. De onderste balk bestaat uit twee ineengewerkte delen.

Het gebruik van eik voor de voornaamste constructiedelen is logisch. Het gaat immers om de delen die de hoogste belasting ondergaan. De afmetingen van al het andere houtwerk worden hiervan afgeleid en worden niet verder gespecificeerd (schoren, korbelen, ...).

De beschrijving van de fundering is bijzonder kort. Ze moet aangepast zijn aan de het werk en de grondgesteldheid zodat er niets op aan te merken valt.

Interessant is de vermelding van een citerne die, afgaande op de afmetingen van 11 meter lang en 3,3 meter en 1,38 meter diep als binnenafmeting, de volledige breedte van de zijbeuk besloeg over twee traveeën. Er wordt aangegeven hoe deze waterdicht moet worden gemaakt en dat het regenwater met geteerde houten goten afgeleid moet worden naar de citerne, die een totaal volume van 50 m³ heeft. De citerne is afgedekt met een gewelf. De muren worden doorgetrokken tot de onderkant van het afhangende dak.

De wanden bestaan uit stijlen (15,2 x 17,8) en planken van minstens 31,8 cm breed. De kepers, waarop het rieten dak rust, zijn onderaan 7,7 m lang en bovenaan 4,4 en liggen 33 of 35,6 cm uit elkaar. Het rieten dak uit nieuw deugdelijk riet is tussen de 22,9 en de 35,6 cm dik, wellicht afhankelijk van de plaats op het dak.

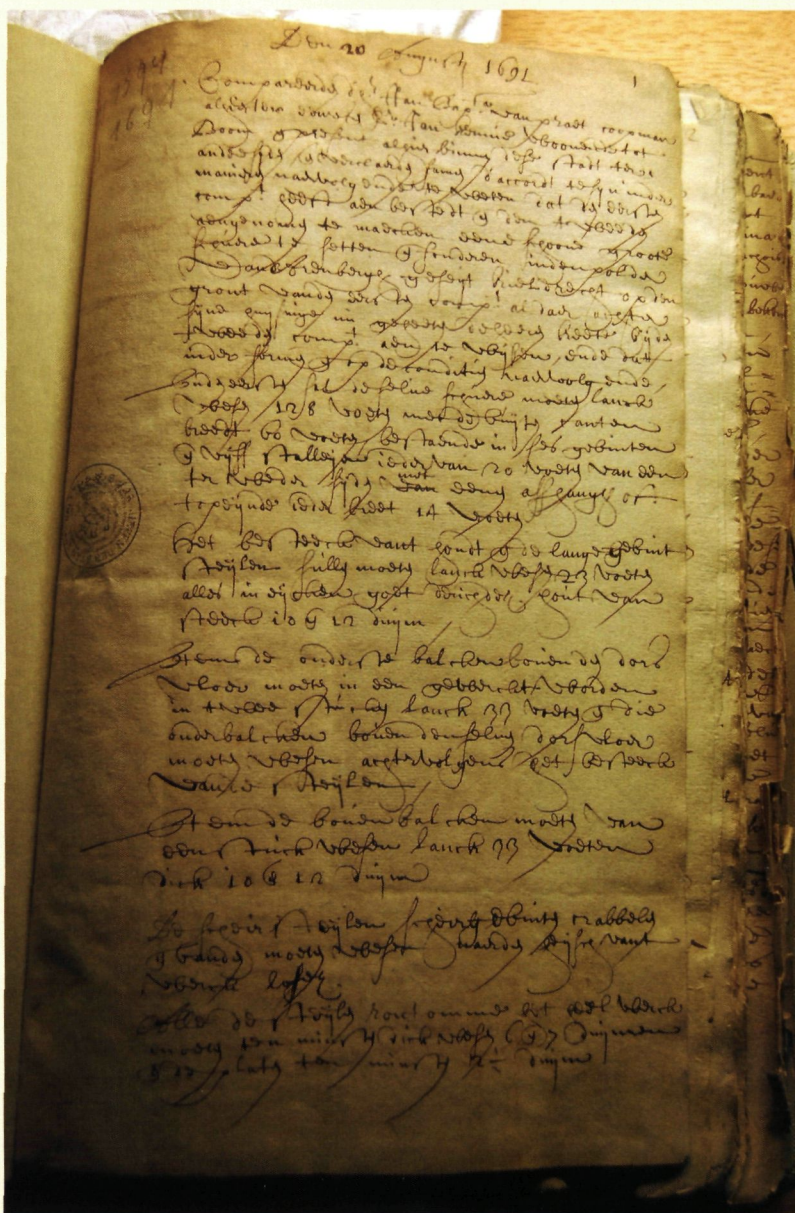
Verder wordt voorzien in een stalling voor paarden met kribbe, *rasteelen* of paardenkribben, koestallen, varkenskot *tot en met hennene*, dus inclusief een kippenren, mooi afgesloten met houten afscheidingen en voorzien van deuren.

Voor de minder belangrijke houten elementen wordt *sweets oft goede greyne* voorgeschreven. Ook uit andere bronnen weten we dat reeds in de 17de eeuw hout werd ingevoerd, bijvoorbeeld uit

Baltische staten en Noorwegen. Sweets staat hier wellicht voor Zweden, dat toen ook de Baltische staten en Finland omvatte.

Uit de wijze waarop de omschrijving gebeurt kunnen we afleiden dat heel wat elementen geen uitleg behoeften: of het om een dwars of langsschuur ging, de plaats en afmeting van stallen, de wijze waarop het hout werd bevestigd, de afmetingen en het aantal gordingen. Het resultaat van de reconstructie is een schuur die erg lijkt op die van het *Hof ter Walle* van circa 1800, maar wel een travee langer.

Acte van notaris Francot
(Felixarchieef Antwerpen, Private
Archieven, Filips Maria Francot,
N#1594 1691, f. 1 en 1v)

De figuratieve kaart van de 16de-eeuwse Doelpolder (13) is hierbij van onschatbare waarde. Wat opvalt is de grote diversiteit aan gebouwen en de verschillen in materiaalgebruik. We zien zowel bakstenen woningen met verschillende verdiepingen en pannendaken, die eerder aan een stedelijke dan aan een rurale context doen denken en mogelijk als *piéd à terre* van de stedelijke investeerders gebruikt werden, als vakwerkschuren met rieten of strooien daken. Op de kaart ziet men ook waterbouwkundige constructies en een gebouw dat lijkt op een duiventoren.

in mijten of zogenaamde paalschuren of spijkers. Deze spijkers bestonden reeds ten tijde van de Romeinen en zijn sporadisch ook nog in Vlaanderen bewaard. Ze bestaan uit vier of meer palen met een dak dat omhoog gehesen kon worden.

Sint-Antoniushoek in het zuidoostelijke deel van de Nieuwe Arenbergpolder in het midden van de 17de eeuw (ARA, Kaarten & Plans II, 8619 bmp, 1678, kopie naar 1654)

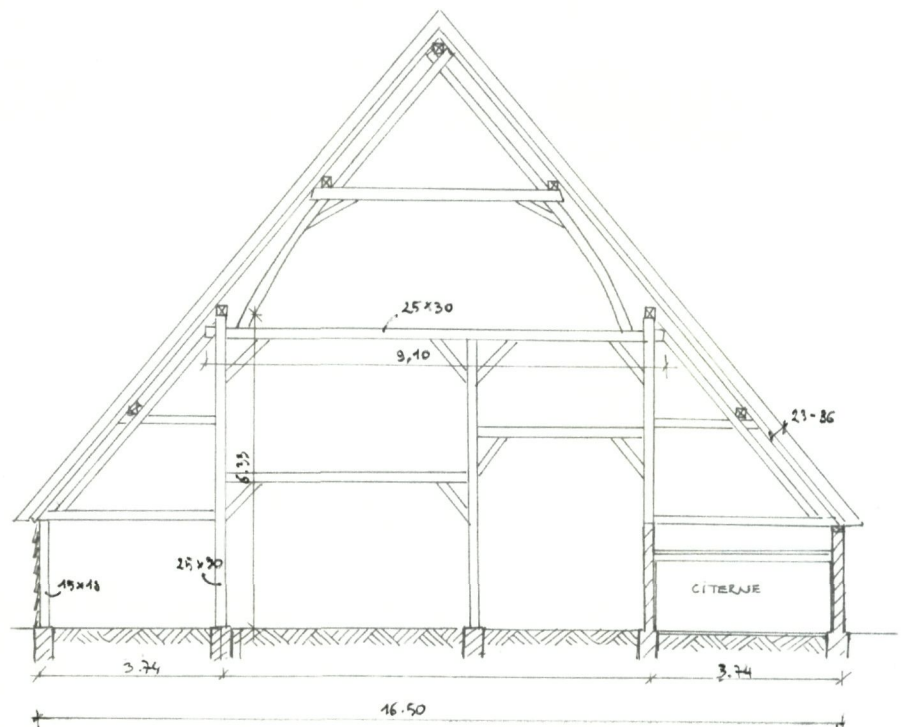
Sommige hoeves hebben een gevel met middenzuil, symmetrisch geplaatste raamopeningen en een wolfsdak. Ze doen sterk denken aan de 16de-eeuwse hoeves op schilderijen van Pieter Breugel de Oude. Losstaande schuren lijken dan weer eerder een schilddak te hebben (Zeeuws-Vlaams type). Het beperkt aantal gebouwen, slechts een zestal sites, dat op deze kaart werd afgebeeld, is onvoldoende om in de omvangrijke polder de oogst te verwerken en op te slaan. Wellicht werden enkel permanente constructies afgebeeld (woningen en schuren). De rest van de oogst werd dan opgeslagen

17de eeuw

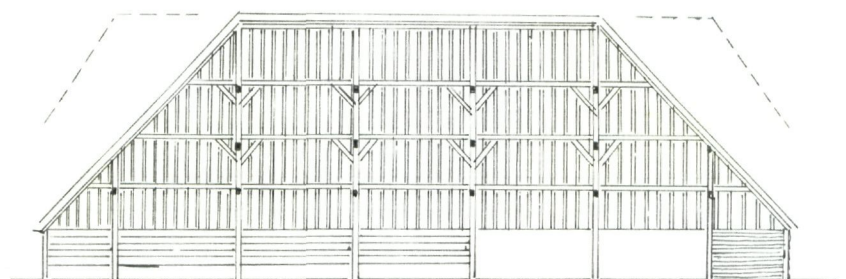
Op een kaart uit 1678 zien we een ander type schuur. De tekeningen, met gebrekkig perspectief, lijken te wijzen op langsschuren uit hout en met strooien schilddak. De bakstenen gebouwen zoals woningen

Reconstructie van de *schoone groote schuere*, Oud Arenberg 71, 1690, dwarsdoorsnede (uit DEBONNE V. e.a., 2009, fig. 3)

Langsdoorsnede van dezelfde schuur

en kerk worden immers anders ingekleurd. Opvallend zijn de tuiltjes op de rieten daken. Deze tuiltjes werden door de dakdekker vervaardigd en hadden een symbolische betekenis. Op deze kaart zijn ook verschillende paalschuren zichtbaar.

18de eeuw

In de literatuur worden binnen de traditionele polderschuren twee types onderscheiden (16). Het eerste type is de dwarsdeelschuur, ook gekend als de Zeeuwse schuur en in Vlaanderen benoemd als dwarsschuur. Hier bevinden de toegangen tot de schuur zich in de zijgevels, waardoor een of

twee dwarse gangen in de schuur ontstaan. Het andere type is de langsdeelschuur of Vlaamse schuur, in Vlaanderen langsschuur genoemd. Hier bevinden de toegangen zich in de kopgevels. Zo ontstaat een lange gang in de breedte van de schuur. De gang wordt gevormd door tussen de twee dragende stijlen van de middenbeuk standvinken te plaatsen. De middenbeuk van de Vlaamse schuur wordt zo verdeeld in twee beuken, waarvan de smalste beuk als doorgang en dorsvloer wordt gebruikt. Het verspreidingsgebied van dit type langsschuur omvatte op het einde van de 18de eeuw de noord-

Interieur van de schuur van Hof ter Walle tijdens de stilgelegde afbraakwerken in 2009
(foto K. Vandevorst)

Hof ter Walle, Oud Arenberg 73,
huidige toestand
(foto E. Wauters)

Hertoghoeve,
Nieuw Arenbergstraat 13
(foto P. Matthys)

westhoek van Nederlands Brabant, het eiland van Dordrecht, de Hoekse Waard en de polders ten noorden van Antwerpen (17). Hieraan kunnen ook de Wase polders worden toegevoegd (18). Het meest markante voorbeeld is de langsschuur van Oud Arenberg 73 van Hof ter Walle van circa 1800. Zij is naar plattegrond en opstand haast identiek aan de polderschuur uit Oorderen, een dorp in de Antwerpse polders ten westen van Ekeren dat in de jaren 1960 verdween door de havenuitbreiding (19). De schuur van Oorderen uit 1740 werd in 1965 overgebracht naar het openluchtmuseum Bokrijk. De vlakbij gelegen schuur Oud Arenberg 75 heeft een gelijkaardige vierbeukige structuur. Verdwenen voorbeelden zijn de Rubenshoeve aan de Oostlangeweg 15, gesloopt in 2006, en de Schuur van Dreefstraat 3, nu gesloopt.

De Zeeuwse en Vlaamse schuren kwamen niet uitsluitend voor in respectievelijk Zeeuws-Vlaanderen en de Wase polders (20). Onder de schuren in de Wase polders bevinden zich immers ook Zeeuwse dwarsschuren, waarvan enkele in kern dateren uit de late 18de eeuw. Voor de kleine schuren van Oud Arenberg 92 en 111 kan de meer beperkte breedte een verklaring zijn voor de aanleg van een dwarse doorgang. Die verklaring gaat echter niet op voor de imposante schuur van de Hertoghoeve aan de Nieuw-Arenbergstraat 13, waar de middenbeuk breed genoeg is om op te delen. Het ontbreken van standvinken in de middenbeuk geeft aan dat deze schuur een dwarsschuur is. De indeling van de dwarsschuren was als volgt: de middenbeuk en een deel van de zijbeuken dienden als tas voor het graan. De twee doorritten werden gebruikt als dorsvloer. Aan de lange gevel, tussen de twee dorsvloeren en aan de zijde van het erf,

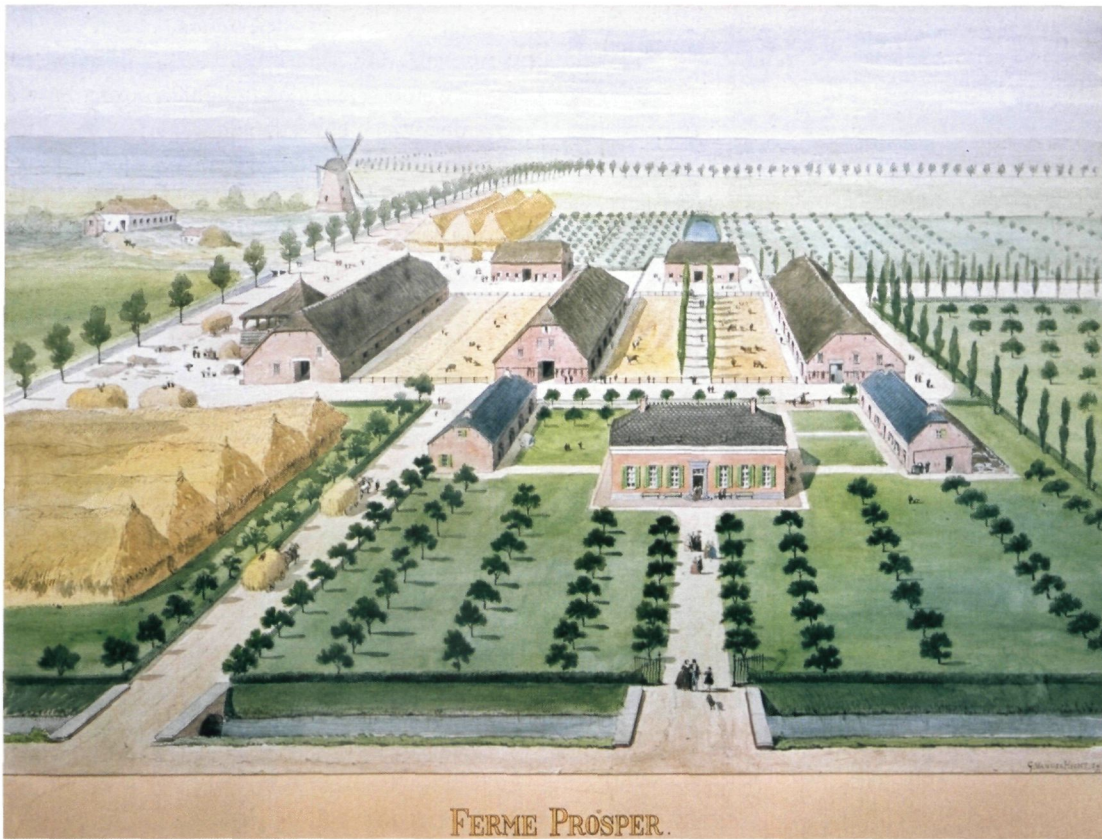
bevonden zich de koestallen (bindstal). Op één van de kopgevels werd de paardenstal ingericht. De paarden werden gehouden in houten boxen. Boven de paarden was er een kafzolder.

Onder de schuren in de Wase polders die dateren van vóór ca. 1850 komen dus zowel Vlaamse langsschuren als Zeeuwse dwarsschuren voor (21). Omdat vele polderschuren al verdwenen zijn, blijft het echter gissen in hoeverre deze bevinding representatief is voor de ganse Wase polderstreek omstreeks 1800. Opmerkelijk is dat een gelijkaardige vaststelling werd gedaan in Zeeuws-Vlaanderen, waar ook Vlaamse langsschuren werden gebouwd. Ook blijkt dat het onderscheid tussen dwars- en langsschuur vervaagt op het einde van de 19de eeuw, ten voordele van schuren die toegangen hebben in de kop- én zijgevels. De verklaring van deze evolutie moet wellicht in veranderingen in het landbouwbedrijf worden gezocht.

De 18de-eeuwse schuren hebben lage zijwanden en een schilddak. Dit is consistent met het de rieten of strooien dakbedekking en het exclusieve gebruik van hout voor de constructie. De lage wanden maken het noodzakelijk om ter hoogte van de toegang het dak 'op te heffen'. Dit is goed zichtbaar in de gereconstrueerde schuur van Oorderen in Bokrijk. De onderzochte 18de-eeuwse schuren ondergingen in de loop der tijden een aantal veranderingen. Een eerste evolutie is het bijbouwen van aparte stallen aan één zijde van de schuur, zoals in Oud Arenberg 73 en 75. Dit heeft te maken met het groeiend belang van de veeteelt op het eind van de 19de eeuw. Daarbij is het vervangen van bouwmaterialen een opvallend feit, dat in zowat alle van de onderzochte schuren voorkomt. Houten wanden worden door baksteen vervangen en rieten daken door golfplaten. Een eerste fase in deze verstening valt samen met de uitbreiding van de veestapel. Een volledige verstening zien we meestal pas tijdens het interbellum. De rieten daken blijven vaak bestaan tot 1950. Samen met de verstening worden de tentdaken in een aantal gevallen aangepast om een hogere doorrit mogelijk te maken zoals in Oud Arenberg 75, waardoor ze op de traditionele wolfsdaken gaan lijken. Een tweede reden om een hogere zijgevel te voorzien houdt verband met de aanwezigheid van paarden. De paarden werden traditioneel tegen de kopgevel gestald. Boven de paarden werd dan een tas voor haver voorzien. De hogere wand maakte dit een stuk eenvoudiger.

19de eeuw

De belangrijkste ingreep uit de 19de eeuw bestaat uit het inpolderen van de Prosper- en Hedwigepolder. Centraal in deze ontginning wordt de Prosperhoeve (Inventaris ID 17354) opgetrokken, een monumentaal hoevecomplex dat bestaat uit

Aquarel van de Prosperhoeve kort na de bouw in 1851 (G. Vanderhecht, 1959)

drie grote langsschuren, stallingen en een woonhuis. Op twee van de schuren na is het hele complex bewaard. De vlakbij gelegen windmolen en het molenaarshuis zijn verdwenen. Alle gebouwen van het complex hadden wolfdaken. Het woonhuis en de stallingen hadden leien daken, terwijl de schuren en andere hoevegebouwen strooien of rieten daken hadden. De wanden van de hoeve waren hoofdzakelijk opgetrokken uit baksteen.

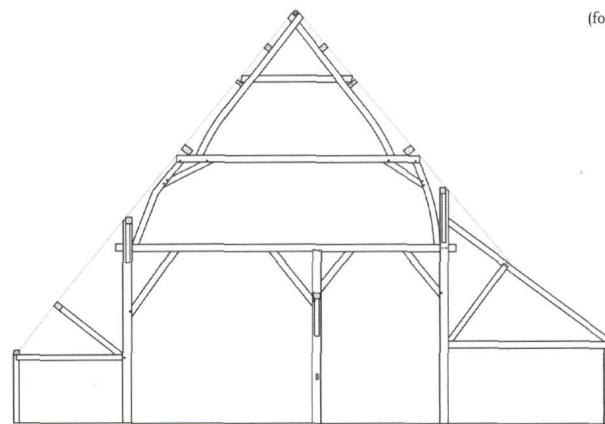
Een ander markant voorbeeld uit de 19de eeuw is de in 2010 gesloopte schuur van Oud Arenberg 71 van circa 1845 (22). De schuur onder wolfdak bevond zich aan de noordzijde van het erf. De west- en de zuidgevel waren van baksteen.

Houten beplankingen waren nog aanwezig in de noordgevel en boven de poort van de oostgevel. De dakbedekking bestond op het moment van de afbraak uit golfplaten en dakpannen. Wellicht was het dak oorspronkelijk minstens deels met stro of riet bedekt. Links van de westelijke toegang bevond zich een werkruimte met daarboven, op een tussenverdieping, het vroegere knechtenkot.

De stallen voor paarden en runderen waren ondergebracht in de zuidelijke zijbeuk. De beuk ten noorden van de gang diende als opslagplaats voor stro. De vierbeukige schuur telde vier paar hoge stijlen, overdekt door dekbalken met op hun uiteinden de langsbalken. De overspanning werd door vier standvinken verdeeld in twee beuken, waarvan de zuidelijke werd gebruikt als doorgang. Op de versterking na had de schuur geen tot de sloop noemenswaardige ingrepen ondergaan.

Oud Arenberg 71, net vóór de afbraak in 2009 (foto K. Vandevorst)

Opstand vanaf het tweede gespan vanaf het westen, schuur Oud Arenberg 73 (tekening V. Debonne)

< noord

0 1 2 m

zuid >

Oude Sluisstraat 1, Nieuw
Arenbergpolder, tweede helft
19de eeuw
(foto E. Wauters)

Ouden Doel aan de
Oostlangeweg 1, einde 19de
eeuw
(foto E. Wauters)

Oud Arenberg 88, tweede helft
19de eeuw
(foto P. Matthys)

Opvallend bij deze schuur waren de hoge zijwanden, die toelieten zeer grote volumes graan op te slaan. De structuur van de 19de-eeuwse schuren onderscheidt zich van zijn 18de-eeuwse tegenhangers door het ontbreken van kromstijlen met dekbalken en een vaak kwalitatief minder goede constructie. Een vergelijkbare schuur was de nu gesloopte Oud Arenberg 92. Ook hier zagen we de bakstenen sokkel in combinatie met houten beplanking in de topgevel. In dit geval betrof het een dwarsschuur. De hoge zijwanden maakten immers grote poorten in de langsegevel mogelijk.

Elders in de polder werden meestal kleinere schuren opgetrokken, meestal met een typisch wolfsdak. Dit is zowel het geval in de Doelpolder (Ouden Doel, Oostlangeweg 1, Inventaris ID 17223) als in de Oud en Nieuw Arenbergpolder. Het gaat om drie- en vierbeukige langsschuren. Ze waren ongeveer 22 meter lang, 15 meter breed en 10 meter hoog. Dit model bleef in zwang tot het begin van de 20ste eeuw.

In het midden van de 19de eeuw duiken ook een aantal zeer compacte schuren met slechts twee traveeën op. Ze vertonen uiterlijk dezelfde kenmerken als de grotere modellen (wolfsdak, materiaalgebruik) en kunnen wellicht worden gelinkt aan de versnippering van het grondbezit of werden gebouwd als bijkomende wagenberging.

20ste eeuw

Vanaf de 19de en zeker in de 20ste eeuw werd er in Vlaanderen, zoals elders in West-Europa, bij nieuwbouw over het algemeen minder of zelfs helemaal geen rekening meer gehouden met deze streekeigen tradities en lokale materialen. De evolutie van de landbouw in de polder met een verschuiving naar veeteelt had uiteraard een invloed op de boerderijbouw. Tal van graanschuren verloren deels hun functie en werden omgebouwd tot stallen voor varkens en/of runderen. Ook de woningen evolueerden. De zolders, waar vroeger gedorst graan werd opgeslagen, werden heringericht als aparte slaapkamers.

Ook in de 20ste eeuw blijft men, ondanks de beschikbaarheid van industriële materialen, nog lang boerderijen bouwen volgens traditionele modellen. Zo worden tot de Tweede Wereldoorlog schuren met wolfsdak gebouwd, al dan niet gebruik makend van oude structuren. Voor nieuwere constructies gebruikt men machinale steen en pannen. In een aantal gevallen wordt decoratie voorzien. Ook nu komen dwars- en langstypes door elkaar voor, evenals mengvormen. Een goed voorbeeld van een langsschuur is de Oostlangeweg 28 (Inventaris ID 17226). Daarnaast duiken tijdens het interbellum een aantal nieuwe vormen op. Zo vinden we ondermeer enkele kleinere schuren en woningen met mansardedak. Elders in de

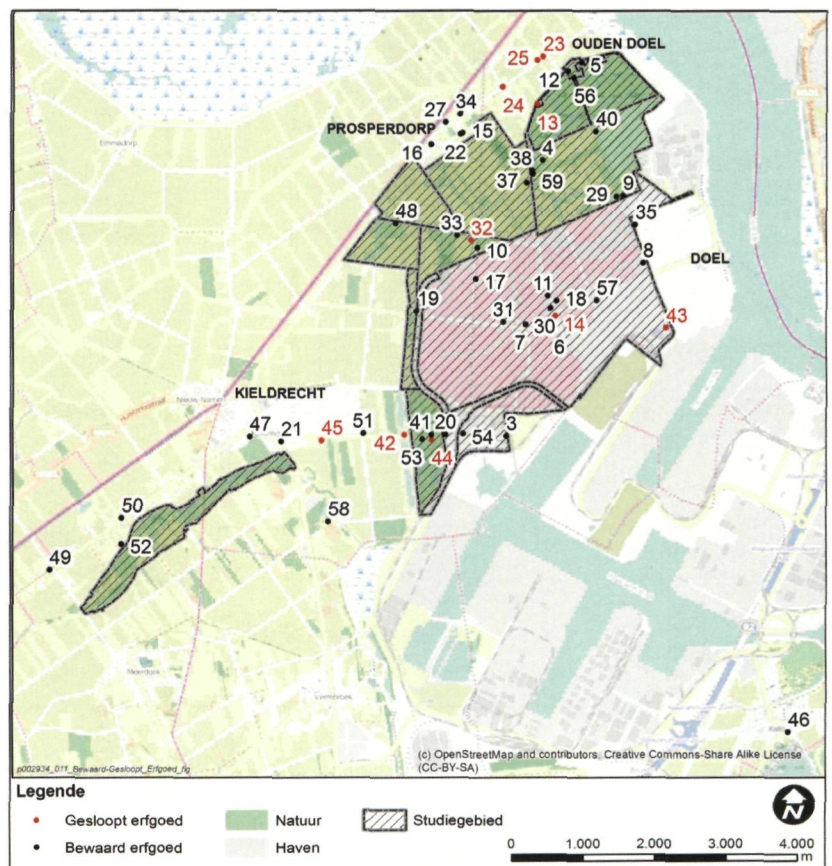
Oostlangeweg 28
(foto E. Wauters)

polder zien we langsschuren met zadeldak. Aan het eind van de jaren zeventig valt de bouw van landbouwgebouwen in het onderzoeksgebied zo goed als stil. Dit is wellicht het gevolg van de aanduiding als havengebied op het Gewestplan van 1978 en het gebrek aan perspectief voor de landbouwers.

Onderzochte sites

In het onderzochte gebied werden een vijftigtal sites geïnventariseerd. 28 ervan liggen binnen het de grenzen van het intussen deels geschorste

Overzichtskaart van de onderzochte sites:
(3) Oud Hoefijzer, Oud Arenberg 111, (4) Westlangeweg 1, (8) Olifantshoeve, Oostlangeweg 9, (12) Oostlangeweg 1, (17) Oude Sluisstraat 1, (19) Hertoghoeve, Nieuw Arenbergstraat 13, (20) Oud Arenberg 75, (23) Antoniusshoef, Hertog Prosperstraat 4, (41) Hof ter Walle, Oud Arenberg 71, (42) Oud Arenberg 73, (45) Oud Arenberg 88

Gewestelijk Ruimtelijk Uitvoeringsplan voor de afbakening van Antwerpse haven. 23 andere sites werden als referentiesite opgenomen. Niet al de referentiesites zijn bewaard.

Uit het onderzoek blijkt dat alle monumentale 18de- en 19de-eeuwse schuren en de bijhorende woonhuizen, die in deze studie als referentiesites kunnen worden beschouwd, in de afgelopen tien jaar werden gesloopt. Als alle boerderijen binnen de afbakening van het GRUP worden gesloopt, wat de bedoeling is, getuigen enkel het beschermde Hof ter Walle en de restanten van de Prosperhoeve en Prosperdorp nog van de roemrijke inpolderings-geschiedenis. Verder resten nog enkele schuren in de ruimere omgeving die vanaf het einde van de 19de eeuw tot circa 1950 volgens traditioneel model werden opgetrokken, al dan niet met recuperatiemateriaal. Op enkele uitzonderingen na gaat het om kleine schuren of wagenbergingen. Op basis van de inventaris werden vier belangrijke sites meer in detail onderzocht en opgemeten

De Olifanthoeve, Oostlangeweg 8, Doelpolder

De geschiedenis van de Olifanthoeve (Inventaris ID 17224) gaat terug tot de laatmiddeleeuwse Doelpolder en kan ingedeeld worden in zeker vier bouwfases. Waarschijnlijk rond 1570 werd in de nabije omgeving van de site van de huidige Olifanthoeve het exclusieve heer Berlantshuis gebouwd. Het komt voor het eerst voor op een kaart van 1575, die met oog voor detail werd getekend. Als de afbeelding van het huis klopt, was het Berlantshuis het grootste huis in de toenmalige polder, met drie verdiepingen, een stenen muur, een pannendak, veel ramen en twee of drie schoorstenen. De vorm heeft weinig weg van een boerderij, zoals die elders op deze kaart terug te vinden zijn. Het huis lijkt daarentegen een buitenverblijf of een *hof van plaisantie* te zijn geweest. Dat is ook hoe een reiziger, Dionisius de Harduyn, het huis en de polder omschrijft in 1576: "*in welcker polder men vele huysen ziet, en onder andere het plaisant huys van mijnheer van Beerlandt*" (23).

Na de herinpoldering van 1614 zien we op dezelfde locatie een echte boerderij met een noordoostelijk woonhuis en zuidwestelijke schuur. De hoeve was een van de grotere van de polder. Rond 1700 wordt melding gemaakt van 60 ha land. Een kaart uit 1654 toont de hoeve met twee kleinere gebouwen, een grotere schuur en een paalschuur. Tussen 1750 en 1778 werd de hoeve verbouwd. In de plaats van een losse schuur en woonhuis kwam er een schuur met woonhuis in één gebouw, met daarnaast twee kleine bijgebouwtjes. Zeker tot 1830 en wellicht tot 1900 behield de hoeve deze vorm.

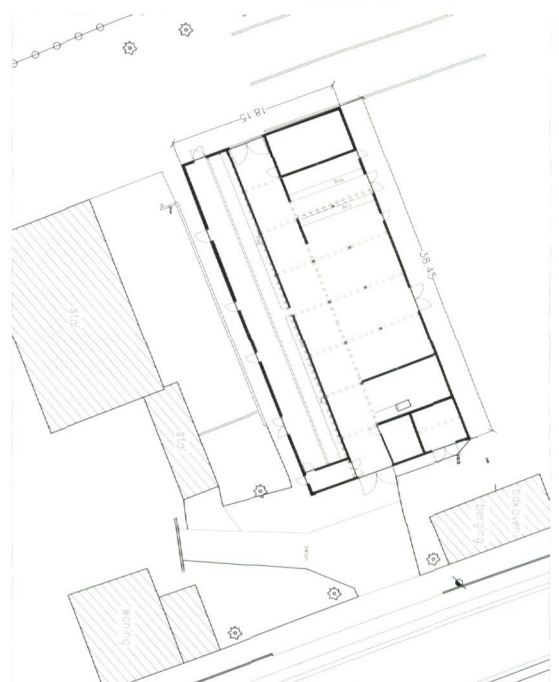
De Olifanthoeve: de schuur met losstaand woonhuis heeft plaats gemaakt voor een schuur met aangebouwd woonhuis (Ferraris, 1778)

Latei van rond 1750, afkomstig van de in 1900 afgebrande boerderij (foto E. Wauters)

Grondplan van de schuur van de Olifanthoeve

Op het erf is een latei bewaard gebleven met duidelijke Lodewijk XV-kenmerken. De woning was wellicht deels opgetrokken uit IJsselsteen, die was bezet. De huidige eigenaar bewaart nog enkele andere restanten van de 18de-eeuwse hoeve, zoals een faïencetegeltje dat de Vlucht uit Egypte voorstelt. Van de in 1900 afgebrande schuur zijn geen onderdelen teruggevonden. Dit kan er op wijzen dat het om een houten schuur ging met rieten dak. De 18de-eeuwse hoeve bevond zich ongeveer op de zelfde plaats als de huidige schuur. Vooraan in de schuur zijn restanten van oude vloeren bewaard op twee verschillende niveaus. Een deel van de vermoedelijke fundering werd teruggevonden net ten zuiden van de schuur. Na de brand werd de Olifanthoeve in haar huidige vorm heropgebouwd: eerst de schuur in 1902 en twee jaar later het woonhuis. Nog later werden een stal en bakhuis toegevoegd. In tegenstelling tot de meeste schuren in het gebied bevat het gebouw geen referenties naar de typische polderschuur, maar wel een aantal kenmerken die eigen zijn aan de bouwperiode. Bij de bouw werd deels gebruik gemaakt van recuperatiemateriaal. De noordgevel is gedeeltelijk opgetrokken uit IJsselse baksteen, afkomstig van het vroegere woonhuis. Voor het houtwerk van de schuur werd geen gebruik gemaakt van recuperatiemateriaal. Er is wel een onderscheid tussen de hoofdstructuur, die uit vierkante profielen bestaat, en de andere onderdelen met rechthoekige houten profielen.

De schuur is in zo goed als oorspronkelijke staat. Het te zware pannendak werd wel vervangen door asbestcementeisen. De overhangende dakconstructie met gesculpteerde windveer, die nog zichtbaar is op een foto uit WO II en kenmerkend voor de architectuur van rond 1900, is verwijderd. Enkele staldeuren werden dichtgemetseld. Zowel de constructie zelf als het schrijnwerk zijn intact. Aan de binnenzijde is de beplanking van het afgesloten staldeel bewaard. In de schuur werden enkele delen afgescheiden door bakstenen wanden.

Schuur van de Olifanthoeve, zoals ze 1902 werd heropgebouwd (foto O. Pauwels)

Het dakgebinte van de Olifanthoeve werd in 1902 volledig nieuw geconstrueerd (foto E. Wauters)

Oud Arenberg 75. In 1927 worden een gedeeltelijke afbraak en vergroting kadastraal geregistreerd. Hierbij wordt het volume van de schuur blijkbaar licht afwijkend en ruimer (verbreding met stal?) ingetekend. Aan de gebruikte baksteen is tevens te zien dat de wanden van de schuur toen werden verhoogd, na een eerste versterking rond 1900 (foto E. Wauters)

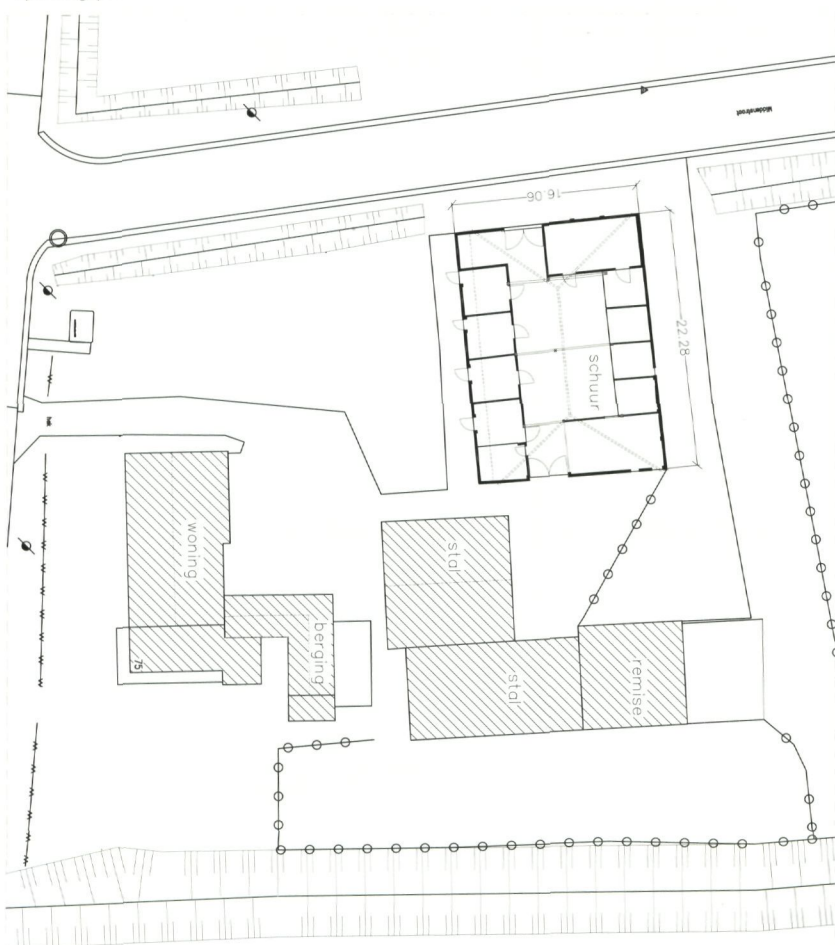
Het woonhuis dateert waarschijnlijk uit het begin van de 19de eeuw. Door het toenemend belang van de veeteelt aan het einde van de 19de eeuw is er nood aan bijkomende stallen, waarvoor schuren worden uitgebreid aan de kant van de woning, met deuren die rechtstreeks uitgeven op het binnenerf (foto O. Pauwels)

Oud-Arenberg 75

De eerste verwijzing naar de hoeve op Oud-Arenberg 75 is de Ferrariskaart van rond 1778. De hoeve kan ouder zijn, maar het is wel zeker dat er in 1688 nog geen gebouw stond. De hoeve bevindt zich ten westen van het gehucht Wambuys, later Oud Hoefijzer. In 1778 had het huis zijn huidige vorm nog niet. Er stond enkel een klein huisje iets naast de

huidige bebouwing, met even verderop een tweede huisje. In 1830 stond de hoeve er ongeveer zoals ze er vandaag staat, met een L-vormig woonhuis aan de straatkant, een klein bijgebouw en een schuur. Dezelfde vorm vinden we ook terug op kaarten van 1846 en 1892. Er lag op al deze kaarten ook een watergracht, die ook nu nog zichtbaar is naast de hoeve.

Oud Arenberg 75, inplantingsplan

In 1927 gebeurden een gedeeltelijke afbraak en vergroting van de schuur (24). Bovendien werd op dat ogenblik een nieuwe stal gebouwd. In 1969 werden de bouw van een nieuwe stal en de aanpassing van de woning kadastraal vastgelegd. De schuur is gelegen op het noordelijke deel van het erf, parallel aan de straat en het woonhuis (25). Het gaat om een vierbeukige langsschuur. De verankerde baksteenbouw heeft een schilddak met een bekleding van golfplaten. Diverse bouwnaden en verschillen in materiaal verwijzen naar aanpassingen, onder meer een verhoging en de latere verbreding van de zuidelijke beuk tot stal. Binnenin bakent een rij standvinken de twee centrale middenbeuken af, die worden overspannen door trekbalken verankerd in stijlen. Het gebruik van verankerde trekbalken en schaargebinten doen vermoeden dat minstens de middenbeuk van de schuur nog opklimt tot de 18de eeuw, hetgeen zou overeenkomen met de Ferrariskaart (26).

Het woonhuis, een verankerde baksteenbouw van zeven traveeën, gaat wellicht terug tot de oorsprong van de site. De voorgevel heeft een uitzicht van circa 1900 en vertoont duidelijke sporen van een oudere structuur.

Buiten de schuur en de woning is er nog een stalgebouw van 1927. Het is een verankerde baksteenbouw met drie traveeën, zadeldak van golfplaten en betonnen raamkozijnen.

Herberg Oud Hoefijzer, Oud-Arenberg 111

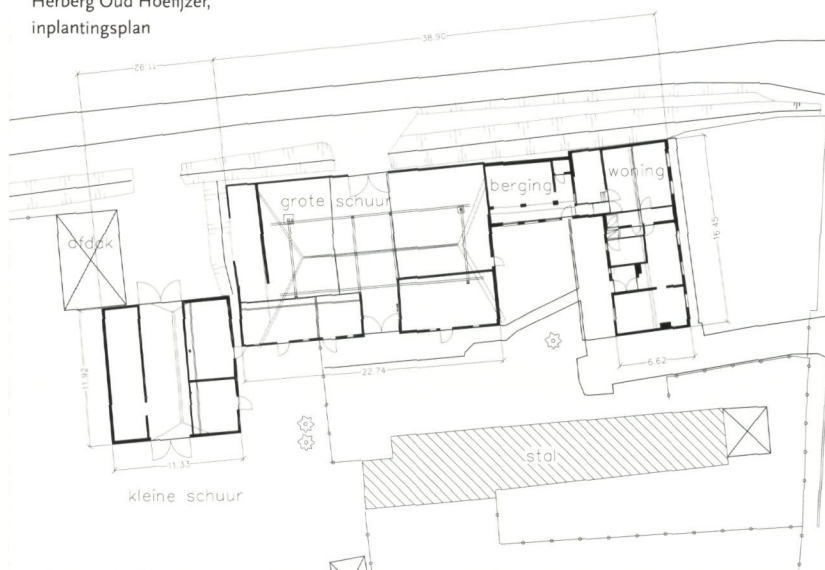
Oud-Arenberg 111 is een 19de-eeuwse hoeve met een 18de-eeuwse kern, aan de westzijde van het gehucht Wambuys dat verschijnt op kaarten vanaf het begin van de 18de eeuw, kort na de indijking van de Oud Arenbergpolder. Zeker is dat in 1715 de site al bekend stond als Oud Hoefijzer en dat ze toen in het bezit was van de erfgenaam van Jan Baptiste Van Praet, een ondernemer uit Antwerpen, die we eerder tegenkwamen als bouwheer in de akte van notaris Francot (27). Op de Ferrariskaart van 1778 zien we al een gebouw op deze locatie, maar de vorm verschilt van de huidige. Op het Primitief Kadaster van 1830 en kaarten nadien is de inplanting evenwel reeds precies dezelfde als de huidige, met een woonhuis en bijgebouwtje aan de straatkant en daarachter een grote en kleinere schuur. Enkel het bijgebouwtje verdwijnt op latere kaarten. De grote schuur zou laat-18de-eeuws kunnen zijn, met een schilddak dat nog deels in riet is en een deels oorspronkelijke beplanking aan de oostzijde (28).

Op een mutatieschets van 1881 wordt op naam van Jan Francis Janssens, landbouwer, een *agrandissement, changement de limite* geregistreerd. Het betreft hier de verbouwing van de woning, de bouw van een klein volume tussen de woningen, de grote schuur en de stallingen ten westen van de woning. Ook de kleine schuur wordt voor het eerst ingetekend. In hoeverre er wijzigingen werden aangebracht aan de grote schuur is minder duidelijk. Binnen in de schuur bevindt zich op een plankenwand een gedateerde tekening (1865). Dit zou er op kunnen wijzen dat alvast dit deel van de schuur niet werd gewijzigd in 1880.

De datering van de woning is evenmin duidelijk. De mutatieschetsen van 1881 komen in hoge mate overeen met het huidige volume. Bovendien is het materiaalgebruik gelijk aan dat van de bijgebouwen die in 1880 werden toegevoegd. De Inventaris Bouwkundig Erfgoed dateert de woning op basis van een mondelinge bron in 1911. Een mutatieschets van 1906 ontbreekt in het archief. Volledige zekerheid bestaat hierover dus niet. De voormalige herberg Het Oud Hoefijzer heeft een voortuin die wordt afgesloten door een haag. Het is een breedhuis van zes traveeën en één bouwlaag onder zadeldak. Loodrecht op de straat ten zuidwesten van het huis staat een grote, driebeukige dwarsschuur, deels met houten beschieting. Het wolfsdak heeft restanten van recent herstellende rietbedekking. Parallel met de straat staat achter op het erf een kleine dwarsschuur.

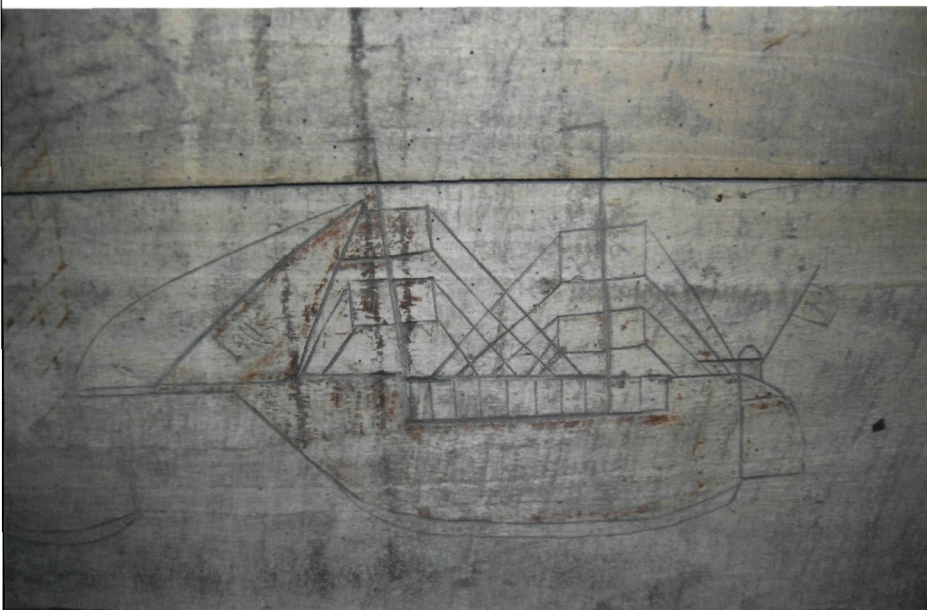
De verstening van de schuren gebeurde, te oordelen naar het materiaalgebruik, in het interbellum. Diverse bouwnaden en gevarieerd bouw materiaal wijzen op latere aanpassingen.

Herberg Oud Hoefijzer, inplantingsplan

Herberg Oud Hoefijzer, grote schuur en bijgebouwen (oostgevel). Het rieten dak werd hersteld door de huidige bewoner (foto O. Pauwels)

Herberg Oud Hoefijzer, gebinte van de grote schuur (foto E. Wauters)

Herberg Oud Hoefijzer, historische graffiti in de grote schuur

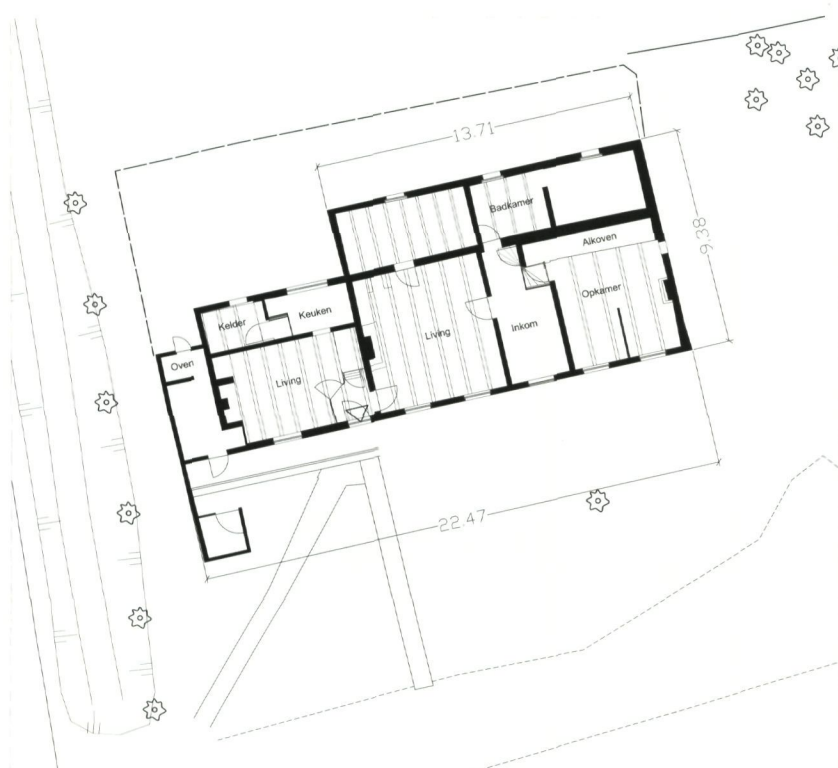
(foto P. Matthys)

Herberg Oud Hoefijzer, oostgevel van de kleine schuur

(foto E. Wauters)

Opmetingsplan van Westlangeweg 1, met vermoedelijke 18de-eeuwse kern

Inwendig is de aarden doorrit gedeeltelijk verhard met baksteen. De middenbeuk wordt overspannen door trekbalen verankerd in stijlen. Daarboven dragen kromstijlen in hun kruising de nokgording. De houtstructuur heeft op diverse plaatsen historische graffiti, waaronder de afbeelding van een boot en een molen (29).

De kleine schuur werd gebouwd in 1880 en werd eveneens in het interbellum versteend. Door het onoordeelkundig inkorten van de stijlen om meer stalruimte te creëren, werd de stabiliteit van het gebouw gehypothekerd. De inslag van een VI-bom veroorzaakte een sterke vervorming van de schuur.

Westlangeweg 1

De woning aan de Westlangeweg 1 (Inventaris ID 17247) is één van de meest interessante woningen in de Doelpolder. Ondanks, of net door de verwaarloosde toestand van het gebouw zijn tal van authentieke 18de- en 19de-eeuwse elementen bewaard zoals gevels, binnenschrijnwerk, trap, gebinte en vloeren. Deze bewoning dateert van ten laatste begin 18de eeuw. Het huis werd reeds genoemd in het landboek van Doel van 1733 (30). Toen bezat de eigenares 37,8 ha grond en twee kleine woningen in de Doelpolder. Mogelijk lagen die woningen vlakbij in het dijkgehucht Rapenburg. Op 18de-eeuwse kaarten staat de woning dwars op de weg, naar het zuiden gericht, en de schuur parallel met de weg, wat zou kunnen wijzen op een dwarsschuur. Begin 19de eeuw is de inplanting in zekere mate veranderd. 18de-eeuwse kaarten tonen een losstaand huis en schuur loodrecht op elkaar. Op het Primitief Kadaster van 1830 en latere kaarten daarentegen is de huidige inplanting te zien met een huis en schuur die allebei loodrecht op de weg staan.

De combinatie van vaststellingen op het terrein en de cartografische bronnen levert een aantal interpretatieve moeilijkheden op. Het huidige grondplan is nagenoeg identiek aan het grondplan op de prekadastrale kaart van 1830. De woning in haar huidige toestand dateert grotendeels uit 1865. Bij de 19de-eeuwse ingreep werden ondermeer de draagstructuren van alle houten vloeren vervangen. De woning is qua grondplan (deels en in spiegelbeeld), materiaalgebruik en toegepaste techniek identiek aan de gesloopte woning van de Rubenshoef uit 1849, eveneens in de Doelpolder.

De woning aan de Westlangeweg is echter aanzienlijk groter. Naast een brede middengang met spiltrap en toegang tot de kelder, bestaat de woning uit een grote opkamer over de volledige breedte van de woning met schouw en alkoven. Aan de andere zijde van de gang bevindt zich een andere grote kamer met schouw. Aan de zuidzijde is er een extra gang en een ruimte met een venster. Het venster heeft dezelfde stijlkenmerken als de

andere vensters uit 1859 maar is minder hoog. De deur is van veel mindere kwaliteit en staat onder één van de muurankers. Ook binnenin zijn kunstgrepen nodig geweest om de deur op die plaats mogelijk te maken. Wellicht gaat het hier om een toevoeging van 1907. Voorgevel en westgevel vormen één geheel uit rode baksteen.

In tegenstelling tot de oostelijke topgevel maakte deze gevel geen deel uit van de 18de-eeuwse kern. Er zijn aanwijzingen dat die enkel het oostelijke deel van de woning omvatte.

De huidige achterbouw behoort duidelijk niet tot de oorspronkelijke kern, hetgeen wordt aangetoond door bouwnaden. Wel is duidelijk dat bij de bouw de dakconstructie, die symmetrisch was, werd aangepast. Door de bouwvalligheid van de zolderverdieping is detailcontrole van de spanten niet mogelijk. Hierdoor is niet vastgesteld of het gaat om één dan wel twee verschillende constructies. Vast staat dat in 1859 of later (1907?) de huidige uitbouw werd geplaatst. Opvallend is dat de bijgebouwen aan de westzijde uit gele IJsselsteen werden opgetrokken. Deze stenen zijn wellicht

afkomstig van de sloop van een gedeelte van de 18de-eeuwse woning. Omdat de bijgebouwen niet zichtbaar zijn op de laat 19de-eeuwse kaarten is er mogelijk een verband met de bouw van de uitbouw aan de noordzijde.

Conclusies

Door hun unieke ontstaanswijze en de specifieke poldereconomie die zich heeft ontwikkeld, hebben zich binnen de polders eigen schuur- en woningtypologieën ontwikkeld. Een opvallend kenmerk in de toegepaste bouwtechniek is de extreme rationalisatie van de bouwwijze, die sterk aansluit bij de 'investeringspolder' waar ze deel van uitmaken. Zowel materiaalkeuze, locatiekeuze als toegepaste techniek wijzen op een uitgepuurd bouwproces, waarin het terugdringen van de investeringskost voorop stond. Dit fenomeen is, voor de onderzochte periode, uniek in Vlaanderen. In het onderzoek zijn ook bronnen naar boven gekomen die een nieuw licht werpen op de wijze waarop dergelijke bouwwerken werden aanbesteed. Dat opdrachtgevers hun schuur 'sleutel op de deur' bestelden sluit eveneens aan bij het polderkapitalisme dat in deze studie uitgebreid werd toegelicht.

Het onderzoek heeft tevens aangetoond dat de nog bewaarde boerderijsites de allerlaatste restanten vormen van het een uitgebreide en uiterst waardevolle boerderijtypologie die hier ontstond vanaf de late middeleeuwen. Van de oudste sites, zoals we die wel nog aantreffen op 16de-eeuwse kaarten is weinig bewaard. De oudste nog bewaarde sites gaan terug tot de 18de eeuw.

De voorgevel op het zuiden werd in 1859 in zijn geheel vervangen (foto O. Pauwels)

De uitbouw aan de achterzijde van Westlangeweg 1 maakt wellicht deel uit van de verbouwing uit het midden van de 19de eeuw (foto O. Pauwels)

Hoewel ook elders in Vlaanderen de toestand van de karakteristieke boerderijen sterk achteruit ging, is dit in bijzondere mate het geval in de polders. Daar waar elders vooral de ontwikkelingen in de landbouw vaak als oorzaak worden aangeduid, is dit veel minder het geval in de polders. De schaal waarop hier aan landbouw werd gedaan en de specialisatie in graanteelt hebben er voor gezorgd dat veel van de historische boerderijen nog steeds functioneren. Bijkomend hebben de schuren in de polder een unieke ontwikkeling doorgemaakt qua materiaalgebruik en inrichting. Dat dergelijke ontwikkeling zich op dezelfde wijze voordoet in een specifiek gebied en nog afleesbaar is aan het aanwezige erfgoed is een belangrijke waarde. De grote onzekerheid sinds de jaren 60 van vorige eeuw heeft er paradoxaal genoeg toe geleid dat juist hier de oude schuren bewaard bleven. Door de verschillende havenuitbreidingen vanaf de jaren 1960 werden systematisch grote delen van de Scheldepolders, inclusief dorpen en boerderijen, opgeofferd. Hierdoor verdwenen tal van merkwaardige boerderijen. Enkel de schuur van Oorderen uit de tweede helft van de 18de eeuw bleef bewaard, maar dan in de museale context van het openluchtmuseum van Bokrijk. De Oud-Arenbergpolder is de voorbije jaren het voorwerp geweest van controversiële sloopwerken van nochtans belangrijk ruraal erfgoed. Op de ontginningsas met Kieldrecht verdwenen een aantal zeer interessante sites. Tijdens de sloop werd besloten om Hof ter Walle, de belangrijkste nog bewaarde site, te beschermen. Sindsdien verkommert de schuur verder. De ingrepen in functie van de natuurontwikkeling hebben de landschappelijke context sterk aangetast. De Prosperpolder, de jongste polder in deze studie, wordt ingericht als natuurgebied (gecontroleerd getijdengebied of GGG). Hiervoor werd alle ruraal erfgoed in het natuurgebied in de voorbije jaren gesloopt. De belangrijkste sites in deze polder, het Prosperdorp en de Prosperhoeve, bleven bewaard. Omdat bij het uittekenen van de plannen voor zowel de havenuitbreiding als de natuurinrichting geen rekening werd gehouden met de aanwezige boerderijen dreigen ook de laatste overblijvende boerderijen verloren te gaan. Het is onze overtuiging dat behoud en herbesteding mogelijk moet zijn binnen de nieuwe natuurbestemming. Daarvoor is echter een aanzienlijke mentaliteitsverandering noodzakelijk. Bouwkundig erfgoed moet binnen de geplande ontwikkelingen de plaats krijgen die het verdient.

Ewald Wauters studeerde landbouwingenieur en monumentenzorg aan de KU Leuven en is architect. Hij werkt als Senior Project Manager bij TECHNUM.

Eindnoten

- (1) WAUTERS E., SOENS T. en SERGANT J., *Onderzoek naar het ruraal erfgoed in de Wase polders*, onuitg. studierapport, Antwerpen, 2012.
- (2) TREFOIS C., *Landelijke architectuur*, Sint-Niklaas, (heruitg.) 1978.
- (3) GOEDSEELS V. en VANHAUTE L., *Hoeven op land gebouwd*, Leuven, 1978.
- (4) VAN CRUYNINGEN P., *Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht, 2001; ID., *Behoudend maar buigzaam. Boeren in West-Zeeuws-Vlaanderen 1650-1850*, Wageningen, 2002.
- (5) VAN CRUYNINGEN P., *Historisch Boerderijonderzoek in Nederland*, Stichting Historisch Boerderij-Onderzoek (op www.cagnet.be)
- (6) SOENS T., DE GRAEF P., MASURE H. en JONGEPIER I., *Boerenrepubliek in een heerlijk landschap? Een nieuwe kijk op de Wase polders als landschap en bestuur*, in GOOSSENS C., SEGERS Y. en OOGHE B. (eds.), *Van Brouck tot Dyckagie: Vijf eeuwen Wase polders*, Sint-Niklaas, 2012.
- (7) DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *Onderzoek naar de erfgoedwaarde van de hoevesites Oud Arenberg nr. 71 en nr. 73 te Kieldrecht (Beveren)*, onuitg. onderzoeksrapport Onroerend Erfgoed, Brussel, 2009.
- (8) MEIRE F., *Geschiedenis van volk en land van Beveren: sociaal-economische geschiedenis van de 19e eeuw*, Beveren, 1985, p. 21-23.
- (9) In een vergelijkbare regio zoals West-Zeeuws-Vlaanderen telde men op grotere boerderijen 1 paard per 6 à 7 hectare; VAN CRUYNINGEN P., *op. cit.*
- (10) DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *op. cit.*
- (11) Het aantal runderen (jongvee en melkvee samen) dat noodzakelijk was om voldoende mest te produceren schommelde rond de 25 dieren per 100 ha landbouwgrond en bleef nagenoeg stabiel tussen het midden van de 17de en het midden van de 19de eeuw.
- (12) Voor meer informatie betreffende de eigendomsstructuur in de Doelpolder verwijzen we naar het artikel van Tim Soens en Iason Jongepier in dit tijdschrift.
- (13) Figuratieve kaart van de 16e eeuwse Doelpolder, Rijksarchief Gent, Kaarten en Plannen, 451.
- (14) Felixarchief Antwerpen, Private Archieven, Filips Maria Francot, N#1594 (1691, f°1 en 1v°)
- (15) De transcriptie en vertaling van de tekst gebeurden in samenwerking met Iason Jongepier, Universiteit Antwerpen. Met dank aan Thomas Van Driessche, erfgoedonderzoeker agentschap Onroerend Erfgoed, voor het nazicht.
- (16) TREFOIS C., *op. cit.*, pl. 112.
- (17) VAN CRUYNINGEN P., *Schone welbetimmerde hofsteden. Boerderijbouw in Zeeland van de tiende tot de twintigste eeuw*, Utrecht, 2002, p. 148.
- (18) DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *op. cit.*
- (19) *Ibidem.*
- (20) *Ibidem.*
- (21) *Ibidem.*
- (22) *Ibidem.*
- (23) VAN GERVEN R., *De Scheldepolders van de Linkeroever (Land van Waas en Land van Beveren): bijdrage tot de geschiedenis van natuur, land, volk*, Beveren, 1977, p. 290.
- (24) AKG, Mutatieschetsen Beveren-Kieldrecht 1927/14; geciteerd door DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *op. cit.*
- (25) *Ibidem.*
- (26) *Ibidem.*
- (27) Verkavelingsboek Oud-Arenbergpolder 1688, RAB, Pl. 14, III.
- (28) [<http://www.natuurpuntwal.be/index.php?page=polderhoeves>], geraadpleegd op 10/05/2012. En ook DEBONNE V., HANECA K., KENNES H. en MEGANCK L., *op. cit.*
- (29) *Ibidem.*
- (30) Landboek Doel, 1733.

Summary

FIVE CENTURIES OF AGRICULTURE AND LANDSCAPE IN THE POLDERS NEAR DOEL

The village of Doel and the surrounding polders in Beveren, province of East-Flanders, is one of the most controversial landscapes in Flanders. The expansion of the Waasland harbour on the left bank of the river Scheldt, and more recently the consequent nature compensation, imply a drastic transformation of the historical polder landscape. In order to preserve this typical polder landscape in future developments, a recent study of 'rural heritage' in the polders near Doel, aimed to sketch the importance of the polder landscape as heritage. This article is a result from this research and aims to treat the heritage value of this polder landscape from the historical viewpoint of polder agriculture. The landscape and buildings in these polders originate from large-scale commercial polder farming as it developed in quite some European coastal areas during the fifteenth and sixteenth centuries. The landscape in the Doel polders is however clearly different from other polder areas in Flanders or the Southwest-Netherlands. The development of the landscape as well as the historical polder farming in this region show quite a few particular characteristics, making this landscape quite unique. The landscape's intentional tabula rasa following the military inundations of the Eighty Years' War, the permanent location in border territory, the high-risk profile, the vicinity of Antwerp and its harbour, the specialization in barley, the active role of the Dukes of Arenberg, the quite peripheral location in relation to the densely populated Flemish inland, each of these elements contributed to the historical particularity the polders near Doel. One should not look for the heritage values reflecting these characteristics in individual farms, banks or creeks. It is rather the environmental relationship between farm sites, soil, roads, banks, creeks and hamlets which renders the individual polder its individuality and heritage value.

Implementing these heritage values in future developments of this area will require a lot of creativity and is hindered by two extremely problematic developments for the historical landscape. First of all the very clear structure of the polder landscape is being completely ignored with all plans now in circulation. The new partitions being created between harbour, nature and farming area are no doubt functional but completely ahistorical and in no way following the historical

structure of the polders. On top of that the starting point is always functional: maximization of space, conveniently divided into areas for agriculture, for harbour development, nature and residential areas. The role of the historical landscape in all this is as yet unclear. A creative environmental planning should allow the historical landscape to be interwoven with future farming, nature and harbour areas. The 'activation' of the historical landscape structure could add significant value to the future of this region. These historical landscape structures render the landscape its identity, make it recognizable and lend it its substance, at the same time enhancing the involvement of local people as well as professional and recreational visitors.

THE SEQUENCE OF BANKS IN DOEL: DYKES IN SEARCH OF HERITAGE VALUE

There is a remarkable sequence of banks near the polder village of Doel. These have been built between the late 16th and early 20th century and have been preserved almost perfectly in the landscape. Every fifty to a hundred years a new polder was reclaimed on the salt marshes once stretching out from the high land of Vrasene and Beveren to the Land of Saeftinghe. The oldest still existing embankment is the oval ring-dyke of the old Doel Polder. This bank, commonly called *Zoeten Berm* (sweet bank), mainly dates from the reclaiming of the Doel polder in 1613-1614, but to the east of the bank hamlet Ouden Doel, it originates from a 16th century and probably late-Mediaeval predecessor. Subsequently the western part of the *Zoeten Berm* (1613-1614) was thrown up, the bank of the Konings Kieldrecht-polder (shortly after 1648), the *Pillendijk* at the Oud Arenberg polder (as of 1688) and the bank of the Nieuw-Arenberg polder (as of 1783). The sequence of banks with the dykes of the Prosper polder from the mid 19th century and the Hedwige polder from the early 20th century. The perfect preservation of six successive lines of embankments from different historical periods in one area, is most exceptional. These banks allow us to gain a clear insight into the evolution of dyke construction in the Scheldt region as well as in the polder society which they were protecting against flooding. The further existence of the bank sequence near Doel is precarious. Recently part of the bank at the Hedwige polder was already levelled and the actual plans for the environmental re-arrangement

of this area pay little attention to individual banks and their collective value.

For lack of a clear frame of reference, the unicity and heritage value of the Doel bank sequence remain vague as yet. We know for sure that the exceptional sequence of early-modern banks around Doel form a representative sample of early-modern dyke building. It consists of quite a few intact examples of what was considered as “modern” seawalls in the seventeenth, eighteenth and nineteenth century. The successive lines of embankments in the research area reveal how dyke construction in early modern times evolved with advancing technology as well as ecological changes in the Westerschelde estuary. Here the increasing tidal movements and high-tide level necessitated higher but primarily more solid banks.

Precisely the fact that the successive embankments lost their protective function against the sea after maximum 100 years (often less), guaranteed that these are relatively intact remains of a certain period (not being adapted all the time to new demands in dyke construction). In the entire Doel sequence of banks, the embankment of the Doel polder (the *Zoeten Berm*) deserves our special attention. Not only is it the oldest, still intact bank in the area studied, it is moreover visually very attractive and can still be clearly distinguished in the actual landscape. The typical oval bank can be seen more clearly than any others on historical maps and modern aerial photos. It has a belt of – in every way – marginal dyke hamlets and was already treated elaborately as an example of ‘modern’ dyke construction by the Brabant dike expert Andries Vierlingh in his famous *Tractaet van Dijckagie* (tract on dike construction).

This article advocates the integration of the Doel sequence of embankments in future developments of the area. At the same time it breaks a lance for a profound inventory and appreciation of historical dykes in the Flemish coastal and riverside areas.

HISTORICAL FARMS IN THE WAASLAND POLDERS

With the future expansion of the Antwerp harbour and the corresponding nature compensation, the last of the historical polder farms threaten to disappear. Technum, the Antwerp University and Gate Archaeology carried out a study of archaeological, landscape and architectural heritage in these parts of the polders, as ordered by the Maritime Access Department of the Flemish Government, the Antwerp harbour company

and the Scheldt left bank society. This research revealed a very specific evolution of polder farms. Since the late Middle Ages the polders have been developed by private investors, so they were designed in view of a maximum yield. The result being that monumental barns were built with wood and straw and the construction of the houses was left to the tenant farmers. This rational approach of the polder development can also be seen in the location of farms near exploitation axes and on wet, less productive grounds. The large degree of specialization in cereal production (mainly barley) resulted in a type of farm where the little cattle was put up in the barn. Throughout history the basic typology of polder farms remained unchanged. Nevertheless alterations were made in building materials and the space for cattle was systematically increased.

Despite – or perhaps thanks to – the imminent harbour expansion, there are still a number of well-preserved 18th and 19th century barns and dwellings in the Waasland polders. Together they form an overview of an extremely vast patrimony of which a large part has been demolished over the past few years. Each farm has its particular story.

The farms Oud Arenberg 75 and 111 are representative for the typical polder farms built here as of the late 18th century. The barns underwent a similar evolution, whereby construction in stone was only introduced during the interbellum. The original wooden walls were (partly) replaced with brick, thatched roofs with corrugated iron.

The Olifanthoef (*Elephant farm*, at Oostlangeweg 8) has a remarkable barn from the early 20th century. The 18th century farm was completely demolished in a fire. Probably due to the farm being completely reconstructed, it does not follow the traditional architectural style typical for these polders. The materials and style bear more resemblance to the brick architecture, in style in Flanders around 1900. The design and division of the farmyard are traditional and similar to the typical farming organization in the polders. The house at the Westlangeweg 1 is one of the last representative dwellings. Its present aspect dates from the mid 19th century but it has an 18th century core, making it one of the oldest buildings preserved in the Doel polder.

As the existing farm sites have not been taken into account when drafting the plans for the harbour expansion neither with the nature development, these last remaining farms threaten to disappear. We are convinced that preservation and change of use are feasible within the new natural use. This would however require a major change of mentality. Architectural heritage should be given its rightful place within the planned developments.

HISTORISCHE TUINEN EN PARKEN

van **VLAANDEREN**

Historische tuinen en parken van Vlaanderen. Noordwestelijk Vlaams-Brabant. Affligem, Asse, Grimbergen, Kapelle-op-den-Bos, Londerzeel, Meise, Mechtem, Opwijk, Wemmel

Het cahier geeft een beschouwende inleiding van het inventarisgebied, beschrijft 63 tuinen en parken, biedt een Franse en Engelse samenvatting per object, situeringskaart en een tabel met kenmerken en kwaliteiten.

M&L
Cahier 20

TECHNISCHE GEGEVENS

AUTEURS

ROGER DENEEF, JO WIJNANT,
STEFAN VIDTS, WILFRIED VERLEYEN,
JOSÉ ANNE DE MOLINA,
HILDE KENNES, MARJOLIJN VAN DAMME,
RAYMOND DELVAUX, THIERRY DE
CLIPPELE, HENRY VAN DER HAEGEN,
PETER SOENS, HERLINDE DE JAECK,
LEONARD QUINTELIER,
DIRK DE MEYERE, GEORGES JACOBS DE
HAGEN, GRETA PAESMANS,
ANDRÉ CRESENS en STEVEN VAN
DEN BORNE

COÖRDINATIE EN CONCEPT

LUC TACK

EINDREDACTIE

ROGER DENEEF

FOTOGRAFIE

OSWALD PAUWELS, ROGER DENEEF,
OLGA FILENKO, JO WIJNANT,
MARJOLIJN VAN DAMME,
STEFAN VIDTS, MARTIN SCHACHT,
HILDE KENNES, GRETA PAESMANS,
CHRISTEL DARDENNE
en CHRIS DEMAEGD

FORMAAT

21 X 29,7 CM

PAGINA'S

316

ILLUSTRATIES

436

PAPIER

KUNSTDRUK GALERIE ART SILK 135 G/M²

AFWERKING

GARENGENAID GEBROCHEERD

PUBLICATIEJAAR

2012

BESTELADRES

Vlaamse overheid – agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan bus 5
1210 Brussel
Tel. 02 553 16 13 – Fax 02 553 16 55
E-mail: nancy.vandenbossche@rwo.vlaanderen.be

U ontvangt het boek automatisch na overschrijving
van 50 € op rekening nummer BE48 3751 1109 8627
(BIC BBRUBEBB) t.a.v. Vlaamse Overheid –
agentschap Onroerend Erfgoed
Koning Albert II-laan bus 5
1210 Brussel
met vermelding
"M&L Cahier 20"

